

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR NOMIDAGI
ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

FILOLOGIYA FAKULTETI
TILSHUNOSLIK KAFEDRASI

Qo‘lyozma huquqida

QAMBAROVA MUXLISA

**MORFOLOGIK SATHDA DIALEKTIK
QONUNLARNING AKS ETISHI**

5220100-Filologiya
(o‘zbek filologiyasi) ta‘limy o‘nalishi bo‘yicha bakalavr
akademik darajasini olish uchun yozilgan

BITIRUV MALAKAVIY ISH

Ish rahbari: f.f.d., prof. Sh.Shahobiddinova

ANDIJON - 2012

**MORFOLOGIK SATHDA DIALEKTIK QONUNLARNING
AKS ETISHI**

ISHNING UMUMIY TAVSIFI

KIRISH.....

**I BOB. O'ZBEK TILINI O'RGANISHNING UMUMIY METODOLOGIK
MASALALARI (Morfologiya sathi
misolida).....**

1-§. UMUMIYLIK VA XUSUSIYLIK HAQIDA.....

2-§. UMUMIYLIK-XUSUSIYLIK DIALEKTIKASINING TILDAGI
TAJALLISI.....

3-§. XUSUSIYLIK VA UMUMIYLIKLARNING TADQIQ USULLARI
.....

**II BOB. TILDAGI XUSUSIYLIK VA UMUMIYLIKLARNING
TAVSIFI.....**

1-§. UMUMIY VA XUSUSIY MA'NO.....

2-§. UMUMIY VA XUSUSIY GRAMMATIK SHAKL

3-§. GRAMMATIK KATEGORIYA VA GRAMMATIK SHAKL
.....

XULOSA.....

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Ishning umumiy tavsifi

Mavzuning dolzarbligi

Hissiy bilish asosida yaratilgan va o'zbek tilshunosligi tarixida katta obro'-e'tiborga sazovor bo'lgan ko'plab tadqiqotlar morfologik birliklarni bir-biriga zidlash, lingvistik oppozitsiyalar asosida zidlanuvchi a'zolar o'rtasidagi umumiy, o'xshash jihatlar bilan xususiy, o'ziga xos tomonlarni aniqlash va umumiy tomonlar asosida lisoniy birliklarning zotiy (substansiya) tabiatini belgilashga qaratilgan va idrokiy bilimga asoslanuvchi sistemaviy-struktur tilshunoslikning paydo bo'lishiga qulay imkoniyat yaratdi.

Shuning uchun ham morfologik kategoriyalarni umumiylik-xususiylilik alohidalik dialektikasi asosida sistemaviy-struktur tadqiq etish hozirgi o'zbek tilshunosligi uchun eng dolzarb masala bo'lib qoldi.

Tadqiqotning o'rganish ob'ekti morfologik kategoriya, morfologik ko'rsatkichlar, grammatik ma'no, grammatik shakl va hokozolardir.

Tadqiqotning maqsadi. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi umumiylik-xususiylilik dialektikasining tildagi tajallisini kuzatishdir.

Tadqiqotning metodologik asoslari va metodlari. Tadqiqotning metodologik asosi dialektik falsafadir.

Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida analiz qilish, sintez qilish, qiyoslash, uzviy tahlil, distributsiya, zidlovga qo'yish kabi metodlardan foydalanilgan.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Umumiylik-xususiylilik dialektikasining tildagi, xususan, morfologiyadagi amali masalasiga oydinlik kiritildi. Grammatik ma'no, grammatik shakl, grammatik-morfologik kategoriya tushunchalarida munozarali bo'lib kelayotgan ayrim nuqtalar tadqiqotning metodologiyasidan kelib chiqib yoritildi.

BMIning nazariy va amaliy ahamiyati

BMI materiallaridan grammatik kategoriya, morfologik kategoriyalar, shaxs-son kategoriyasi, kesimlik kategoriyasi kabi mavzularni o'tishda nazariy foydalanish mumkin.

Kirish

Inson hozirgi zamonda munosib hayot yo'lini yashab o'tish uchun qanday qat'iyatlarga amal qilmog'i lozim? "U ushbu olam tomonidan unga nisbat qo'yilayotgan shartlarni qabul qilmog'i, ularning qarshiliklariaro o'zi xohlagan narsani kurashib, qo'lga kiritmog'i lozim. Ammo inson, odatda, faqat muhtojlik uni bu olamga moslashishga majbur qiladi, deb o'ylaydi. Aslida esa olam bilan bu birlik majburiy munosabat emas, balki ongli munosabat sifatida qabul qilinishi lozim... olam ilohiy ongning amaliyotidir: ongsiz xodisotlar o'yini

faqat uning yuzaki qismida".¹

Demak, munosib xabt yo'lini orzu qilgan inson ana shu hodisalar (xususiyliklar) ortida mavhum, ammo barkamol va abadiy xayot asosini (umumiylikni) ko'ra bilishi lozim. Uning borligiga ishonch kundalik ijtimoiy va maishiy haqida iker-chikirlardan, aldamchi xoyu havaslardan, xavfli siyosiy ma'naviy yolg'onlardan saqlaydi.

"O'zgarishlarni ongli qabul qilish, sodda qilib aytganda, dasturxon to'kinligini ham, kamchiligini ham ongli idrok etish - bu hayotning qadriga yetish demak. Ongli qarash, avvalambor, xayotni mantiqiy, ya'ni aql tarozusida idrok etish".² Ilmu fanda esa bu xil qarashning o'rni beqiyosdir.

Qadimdayoq ta'limda xususiyliklar doirasida uzoq o'ralashib qolish yaxshi natija bermasligini bilishgan. Gegel bu xil ta'lim bolani hamma narsaga pisandsizlik bilan qarashga o'rgatadi³ deb yozgan edi. Shuning uchun ta'limni bola ruhi qabul qilishiga qodir mavhumotlarga asoslash to'g'ri bo'ladi. Bola ongiga eng yaqin mavhumot esa tildir. "Til uni bilish bola ruhini xususiyliklar va yakkaliklardan umumiylikka tomon, ongga tomon ko'tarib boradigan o'sha havo yangliq hissiy-nohissiy hilqatdir".⁴

Til xususiyliklari kundalik nutq faoliyatida doim bizga kerakli hamrox. Ular ortida turgan umumiylikni tekshirish, topish uchun bizga na maxsus qurol, asbob-uskuna, va alohida sharoit zarur. Shu bilan birga biz qo'lga kiritgan natijalar qurilishi olam qurilishi, inson hayoti asosini tashkil etuvchi boshqa umumiyliklar tahlilida qo'l kelaveradi. Chunki dunyo o'xshash tarxlar, umumiy tektologik qonuniyatlar asosiga qurilgan:

Sonie'kim chekti chun sun'i qalam, Ofarinish
tarxini qildi raqam.¹

Ushbu tadqiqot maqsadi o'zbek tili morfologik sistemasini umumiylik-xususiylik dialektikasiga asoslanib tekshirishdir. Bu yo'lda biz dialektikaning ob'ektivlik, substansiallik kabi qatlatlariga amal qilishga, asosiy qonunlarining morfologik sathdagi reallashuvida o'ziga xosliklarni aniqlashga harakat qilamiz.

Ushbu tadqiqot o'zbek tili morfologiyasini o'rganishda zamonaviy - sistem bosqich tarkibida bo'lib, ushbu bosqich to'ligicha o'zbek tilshunosligidagi avvalgi rivojlanish bosqichlaridan kuch oladi. Abdurauf Fitrat, Munavvar Qori, Kayum Ramazon, Shorasul Zunnun kabi tabarruk nomlar bilan bog'lanuvchi jahon tilshunoslari an'analari o'zbek tiliga tadbiq qilish orqali zamonaviy Fan yaratishga ilk poydevor qo'yilgan bosqich keyingi nazariy - sistem tilshunoslik uchun asos, material to'plash, asosiy tushuncha va atamalarni

¹ Гегель Философия духа // Гегель. Сочинения. т. 111.-М., 1956.-С. 95

² Февраль вокалари. -Тошкент, 1999. -Б. 26.

³ Гегель. Философия духа//Гегель. Сочинения. т III. -М., 1956. -С. 93

⁴ Гегель Философия духа // Гегель. Сочинения. т. III.-М., 1956. -С. 93

¹ Навоий Алишер. Лисон ут-тайр. Тошкент, 1991. -Б. 18

shakllantirish bosqichi bilan uzviy bog‘lanadi. Bu bosqich ibtidosida S.Usmonov, U.Tursunov, F.Kamol, M.Mirzaev, J. Muxtorov kabi olimlar turgan bo‘lsa, o‘zbek morfologiyasining eng zabardast tadqiqotchilari ham shu davrda yetishib chiqdilar. A. G‘ulomov, A.Hojiev, Sh.Raxmatullaev, Sh.Shoabdurahmonov, M. Asqarova kabilar shular jumlasidandir. O‘zbek morfologiyasi hozirgi zamonaviy nazariy - sistem bosqichining asosini tashkil etuvchi tamoyillar, tushuncha va atamalarning shakllanishi A. Abduazizov, Sh.Raxmatullaev, R.Yunusov; I.Qo‘chqortoev; rivojlanishi H.G‘.Ne‘matov, A.Nurmonov, N.Mahmudov, G‘.Zikrillaev, R.Rasulov, R. Sayfullaeva, A.Berdialiev, O.Bozorov nomlari bilan bog‘lanadi.²

Biror ob’ektni, xususan, morfologik birlikni o‘rganishda birlamchi nuqta sifatida uning mavjudligi faktini olish lozim. U inson irodasi va ixtiyoridan tashqarida o‘zining barcha xususiyatlarini jamlagan holda o‘z-o‘zicha mavjuddir: "...narsa haqiqiy narsadir, u o‘z-o‘zicha mavjud, unda nimaiki mavjud bo‘lsa, uning o‘z mohiyatiga ko‘ra, mutlaq boshqa narsalar tasirida emas, mavjuddir".¹ Ana shu jihatni nazarda tutish ob’ektivlik demak. Ob’ektivlik qat’iyatiga rioya qilish tadqiqotchini oldindan mo‘ljallangan baholardan saqlaydi, narsaning chigal va xilma-xil munosabatlari tizimida narsaning o‘zini ko‘rishga yordam beradi. Til birligiga ob’ektiv baho berishning asosiy sharti uni substansial tushunishdir. Til birligi substansial tushunilganda, o‘zining munosabatlarda ochiluvchi, lekin bu munosabatlarga ham mavjud bo‘lgan xususiyatlariga ega materiya sifatida talqin etiladi. Til birligi munosabatlararo yashaydi, ammo u shu munosabatlarning o‘zigina emas.

Morfologiyani o‘rganishda dialektikaning asosiy - qarama-qarshiliklar birligi va kurashi qonuni katta ahamiyatga ega. Har qanday morfologik birlik muayyan qarama-qarshiliklar (ziddiyatlar, oppozitsiyalar) tizimida xayot kechiradi. Uning hayotini ichki ziddiyatlar ta’minlaydi: "... ziddiyatga qarama-qarshi o‘laroq ayniyat faqat oddiy bevositaning, o‘lik borliqning ta’rifidir; ziddiyat esa har qanday harakatning va hayotiylikning negizidir. Bir nimaning o‘zida ziddiyat bor bo‘lgani uchungina u harakatlanadi, impuls va faoliyatiga ega bo‘ladi".²

Dialektik ziddiyat morfologik hodisalarning nutqiy va lisoniy ko‘rinishlarida birday mavjud bo‘ladi. Mohiyatan morfologik birliklar ziddiyatli ikkilangan bo‘lib, ularning bu tabiati turlicha namoyon bo‘ladi:

birinchidan, har qanday til birligining ikki qator ziddiyatli munosabatlarga kirisha

² Ушбу иш санаб ўтилган олимлар ва уларнинг сафдошлари асарларидан куч олиб, уларнинг меҳнати билан босқичма-босқич ривожланиб бораётган ўзбек морфологияси тадқиқига кичик бир улуш бўлиш ниятида юзага келди

¹ Гегель. Система наук. ч. I. Феноменология духа II Соч. т. I. -М: Изд. социально-экологической литературы, 1959.-С 65.

² Гегель. Наука логики // Соч. т. М., 1937. - С. 520.

olishida;

ikkinchidan, ularning ham semantik, ham sintaktik xususiyatlarga egaligida, ya'ni til birligi mohiyatining ziddiyatli ikkilanganligida...¹

Demak, til birligi, morfologik birlik mohiyatini anglab yetish uchun uning xususiy ko'rinishlaridan umumiy tomonini aniqlash (sintezlash), bu umumiylikning ziddiyatli tabiatini yoritish (komponent tahlil yo'li bilan analiz qilish), va uning ziddiyatli munosabatlar tizimini tiklash (oppozitsiyaga qo'yish) lozim.

Tadqiqot davomida ana shu qatiyatlarga izchil asoslanib borishga harakat qilinadi. Tadqiq qilinayotgan kategoriyalar va ular shakllarining xususiy ko'rinishlari tilshunosligimizda yetarlicha o'rganilgani bois tahlilda doim ham ularga ortiq o'rin ajratmadik. Shu bilan birga zarur o'rinlarda bu xil qo'llanishlarga ham e'tibor berilgan.

¹ Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. ч. I. -Л: ЛГУ, 1975. -С. 77-91. Нигматов Х.Г. Морфология тюркского глагола по материалам. Махмуда Кашгарского. Автореф. дис... кандидата филол. наук. -Л., 1970.-С.4.

I BOB. O‘ZBEK TILI MORFOLOGIYASINI O‘RGANISHNING UMUMIY METODOLOGIK MASALALARI

(Morfologiya sathi misolida)

1-§. UMUMIYLIK VA XUSUSIYLIK HAQIDA

Dialektikada umumiy va xususiy, tasavvufda kull va juz’ o‘ta muhim kategoriya va tushunchalar bo‘lib, ularni chuqur va atroflicha o‘zlashtirmay turib falsafa va tasavvuf mohiyatini bilish nazariyasini (gnoseologiyani), narsa-hodisalarning tahlil mohiyatlarini tushunish mumkin emas.

Xususiy nima? Biz ko‘ra oladigan, seza oladigan, o‘lchay oladigan, kuzata oladigan har bir narsa, voqea-hodisa, belgi va xususiyat xususiylkdir. Xususiylkning uch asosiy belgisini ajratish mumkin:

- I. Xususiylkning moddiyligi va bevosita kuzatish: fahmda berilganligi.
- II. Xususiylkning alohidaligi va takrorlanmasligi.
- III. Xususiylklarning cheklanmaganligi va behisobligi.¹

Tushunarli bo‘lishi uchun xususiylkning bu belgilarini daraxt misolida ko‘rib chiqamiz. Xususiy daraxt (XD) - bu ko‘z oldimizda ma‘lum bir joyda, ma‘lum bir vaqtda, ma‘lum bir shaklda va ko‘rinishda, ma‘lum bir taraqqiyot bosqichida turgan alohida bir narsa, o‘simlik. Biz bu daraxtni ko‘ra olamiz, paypaslay olamiz, kerak bo‘lsa uzunligini, yo‘g‘onligini, tana va shoxlari miqdorini, hatto undagi barg va mevalar sonini hisoblay olamiz. Bu daraxt moddiy shaklga ega, ya‘ni muayyan moddalardan-ildizni, tanani, po‘stlarni, shox-shabballarni hosil qiluvchi organik va noorganik birikmalardan iboratdir. Daraxtning moddiyligi ham mana shu moddalardan tuzilganligidadir. Shu moddiyliklar bo‘lmasa, XD ham bo‘lmaydi, yo‘qoladi. XD uyimiz hovlisida, ko‘chada o‘sib turibdi, uni kuzatishimiz uchun hech qanday to‘sqinlik yo‘q.

Har bir XD takrorlanmas va alohidadir. Hovlimizda ikkita olma daraxti o‘sadi, deylik. Bu daraxtlar bir yilda ekilgan bo‘lsa, ularni bir xil deb bo‘ladimi? Yo‘q! Chunki ular ikkita daraxt, ikkita alohidalikdir. Axir bir daraxtni kessak, ikkinchisi kesilmaydi-ku. Har bir xususiyl o‘z holida, yakkaligida mavjud bo‘la olishi, yashay olishi har bir xususiylkning alohidalik belgisini tashkil qiladi. Hovlimizdagi ikkita daraxt nafaqat ikkita alohidalik, balki takrorlanmasdir ham. Bu ikki daraxtga razm solib qarasak, yoshi, mevasi, tanasi deyarli bir xil bo‘lsada, shoxlari turlicha joylashganligi, shoxlar va barglar miqdori har xil ekanligini va

¹ Қаранг: Туленов Ж, Фафуров З. Фалсафа. -Тошкент: Ўқитувчи, 1997. Философский энциклопедический словарь. -М: Советская энциклопедия, 1989. -С. 190.

makonda - joylashishda boshqa-boshqa ekanligini bilish qiyin emas. Bu ikki daraxt bir-birini takrorlamaydi, shuning uchun ham ular ikkita daraxtdir. Bu XD ning alohidalik va takrorlanmaslik belgisidir.

XD lar chegeralanmagan va behisobdir. Yer yuzida nechta daraxt bo'lsa, shuncha XD bor. Yer yuzi, suv osti, cho'l va tog'lardagi XD larni sanash hech kimning xayoliga ham kelmaydi va, faraz qilaylikki, insoniyat ma'lum bir kunda yer sharidagi daraxtlarning miqdorini sanamoqchi bo'ldi va sanadi ham. Xo'sh, nimaga erishadi? Hech narsaga! Chunki bu XD lar miqdoriga kechagina yongan yoki qulatilgan daraxt ham, shu bugun yerni yorib chiqayotgan bo'lajak daraxt ham, bundan ming-ming yil avval mavjud bo'lgan XD lar ham va bundan ming-ming yillar keyin paydo bo'ladigan XD lar ham kirmagan. Bu mavjud bo'lgan va bo'ladigan daraxtlar miqdoriga nisbatan insoniyat ma'lum bir kunda sanagan daraxtlar miqdorini yer yuzidagi suv miqdori va bir tomchi suv bilan qiyoslash mumkin. Bundan minglab yillar oldin bo'lgan daraxtlar ham XD lar bo'lgan va bundan keyin bo'ladiganlari ham XD bo'ladi. Shuning uchun xususiyliklar behisobdir.

Moddiy ko'rinishga ega bo'lgan har bir narsa - har bir qalam, har bir olma, har bir choynak, har bir daftar, har bir qovun haqida XD to'g'risida aytilgan xulosalarni aytish mumkin. Lekin xususiylikning moddiyligi ham bir xil bo'lavermaydi. Masalan, qizil rang xususiyligini olaylik. Uning moddiyligi shundaki, u ko'zga tashlanib turadi va boshqa ranglardan ajralib turadi. Bo'zdagi, shoxidagi, mevadagi, gulbargdagi... qizil rang xususiylik sifatida o'zi xos bo'lgan xususiylik bilan birga yashaydi, shu xususiyliklardan tashqarida mavjud bo'lolmaydi. Ammo, shunga qaramay, har bir biz ko'radigan rang, sezadigan xid va maza ham xususiylikdir. Chunki ular moddiy takrorlanmas va alohida xususiyliklar tarkibidagina bo'ladi, ulardan ajralgan holda mavjud bo'lolmaydi.

Xususiylikning yana bir ko'rinishi turli xil xatti-harakatlar, voqea-hodisalardir. Bir ashulani san'atkor ikki marta aytar ekan, bu bir emas, ikki xususiylikdir. Yoki bir matnni bir kotib ikki marta ko'chirar ekan, bu jarayon ikki xususiy harakatdir, chunki turli zamonlarda sodir bo'ladi.

"Men kitob o'qiyapman" gapini men ikki marta takrorlasam, ikki xususiylik voqelangan bo'ladi. Bu gaplar birin-ketin takrorlangan bo'lsa ham, ularning biri ikkinchisidan hech bo'lmaganda, zamonda farq qiladi.

Demak, xususiylik - bu biz sezgi uzvlrimiz bilan seza oladigan borliq - narsa, belgi, voqea-hodisalardir. Bizning sezgi uzvlarimizning imkoniyatlari cheklangan, shuning uchun biz sezgi organlarimizni asbob-uskunalar bilan kuchaytiramiz. Masalan, oddiy, qurollanmagan ko'z bilan biz osmonda olti mingga yaqin yulduzni ko'ra olsak, kuchli billurli teleskopda bir necha yuz ming, radioteleskopda esa bir necha milliard yulduzni ko'ra

olamiz. Teleskoplar yoki mikroskoplar sezgi uzvlarini kuchaytiruvchi vositalardir. Insoniyat ko'rish, sezish, ta'm bilish a'zolari imkoniyatlarini minglab uskunalar asosida minglab marta kuchaytirgan. Biroq eng kuchli asbob ham xususiylikdan boshqa narsani ko'rsatolmaydi. Xususiyliklar nihoyatda cheksiz katta yoki o'ta kichik bo'lishi mumkin. Yer sharining o'zi kuyosh sistemasida bir xususiylikdir. Shuningdek, galaktikamizning o'zi ham nihoyatda ulkan xususiylikdan boshqa narsa emas. Suvning har bir molekulasida mavjud bo'lgan kislorod atomi ham alohida xususiylik. Xususiyliklarning har biri alohidalik bo'lganligi uchun rang-barangdir. Ularning miqdori va turi aqlga sig'maydi.

Umumiylik nima?

Bog'imizda yuz tup daraxt bor. Bu daraxtlarning har biri alohida va nisbatan mustakil, takrorlanmas XD ekanligini bilamiz. Lekin biz hech qiyinchiliksiz: "Bog'imizdagi daraxtlar bu yil yaxshi hosil berdi", - deb yuz tup XD ni daraxtlar so'zida mujassamlashtiramiz, umumlashtiramiz. Uch-to'rt yashar bolaga istagan turdagi, tanasidan shoxlanib, barg va hosil beradigan katga o'simlikni ko'rsatib, "Bu nima?", - desangiz, adashmay: "Daraxt", - deb javob beradi. U olmami, akatsiyami, chinormi, baribir, daraxt. Notanish yurtga borib, tanasidan shoxlanib, barg va meva beradigan notanish o'simlikni ko'riboq, Siz daraxt ekanligini bilasiz. Albatta, Siz uning yoshini, gullash davrini, taxminiy yashash yilini va boshqalarni bilmasligingiz mumkin, lekin daraxt ekanligiga shubxa qilmaysiz. Chunki u Siz biladigan daraxtlarga o'xshash, monanddir. +aysi asosda siz bog'ingizdagi alohida XD ni, bki notanish o'lkadagi o'zingiz tanimagan o'simlikni "daraxt" so'zi bilan umumlashtira oldingiz? Bunga javob berish kiyin emas: Siz ko'rgan va tanigan minglab XD lardagi umumiyliklar, o'xshashlik va xususiyatlar asosida.

Sizga tanish bo'lgan barcha XD larning umumiy xususiyatlari shundan iboratki, ular o'simlik, ya'ni yerga ildiz qo'yib o'sadigan narsa bo'lib, mustahkam tanaga egadir. Bu tanadan shoxlar, shoxlardan butoqlar o'sib chiqadi va shox-butoqlar barg, gul va mevalarni o'zida saqlaydi. Shunday umumiy xususiyatga ega bo'lgan har bir predmet - daraxt. Lekin bevosita kuzatishda berilgan XD emas, balki ongda, miyada, hayolda mavjud bo'lgan umumiy daraxt /UD/ ning tarxi, ramzi, timsoli, obrazidir. UD bevosita kuzatishda berilmagan. U bizning ongimizda yashaydi. UD nihoyatda sodda: tanasidan shoxlanadigan yirik o'simlik. UD ni ta'riflash uchun shuning o'zi yetarli. UD bizning ongimizda mana shu belgisi bilan yashaydi va shu belgi-xususiyatga ega bo'lgan behisob XD larni bitta UD ga umumlashtirishga imkon beradi. Shuning uchun umumiylik nima deganda, biz ayta olamizki, umumiylik bevosita kuzatishda berilgan alohida xususiyliklardagi yorqin va o'zaro bog'langan o'xshash belgi-xususiyatlarning ongimizdagi, tafakkurimizdagi yaxlit tarxi (rejasi), ramzidir. Barcha XD lardagi yaqin, o'xshash belgilar ularning barchasining

o'simliklar dunyosiga mansubligi, mustahkam tanaga, tanadan o'sib chiquvchi shoxlarga ega ekanligidir. Umumiylikdagi belgilar, xususiyatlar, albatga, o'zaro bog'liq bo'lishi va bir butunlikni tashkil etishi kerak.

Biz buni - umumiylikda belgilarning o'zaro bog'lanib, yaxlitlikni hosil qilishini bolalar bilan turli tajriba o'tkazib aniqlay olamiz. Uch-to'rt yashar boladan daraxt rasmini chizishni iltimos qilsak, u tana, shox, barg va hosilni chizadi, xolos. Undan: "Sen chizgan daraxt mana shu daraxtmi?"-deb so'rasangiz: "Yo'q!"-deydi. Bola o'zi chizgan rasm daraxtning umumiy ramzi ekanligini aytolmaydi, shu bilan birga uni alohida bir daraxt bilan tenglashtirmaydi. Umumiyliklar xususiyliklardagi juz'iy, mayda-chuyda belgilarni o'z ichiga olmaydi. U yorqin xususiyatlarnigina qamrab oladi, shuning uchun umumiyliklarni ilg'ay olish qobiliyati insonda juda erta, fikrni bayon eta olish ko'nikmasidan avvalroq shakllana boshlaydi va mana shu umumiyliklarning ongda shakllana boshlashi so'z extiyojini tug'diradi. Umumiylik juz'iyliklardan holi bo'lganligi, ongimizda, miyamizda, tafakkurimizda ramz sifatida mavjudligi uchun umumiyliklarda aks ettirilgan xususiyatlarga ega bo'lgan cheksiz miqdordagi xususiyliklarni birlashtiradi, umumlashtira oladi. Xususiylikka moddiylik, alohidalik va behisoblik xos bo'lsa, umumiylikka xos sifatlar quyidagilardir:

I. Ongda tarx, ramz sifatida mavjudligi va bevosita kuzatishda berilmaganligi.

II. Cheklanmagan miqdorda xususiyliklarda takrorlanib turishi, makon va zamondan nisbatan xhli bo'lishi.

III. Umumiyliklarning nisbatan chegaralanganligi. Umumiylikning bu xususiyatlarini sharhlaymiz. Umumiylik moddiylikdan holi. Uni ko'rish, sezish, o'lchash, tasvirlash imkoni yo'q. U . faqat tafakkur va taxayyul etiladi. Umumiylik moddiylikka ega bo'lmasa-da, moddiylik haqida tasavvur uning tarkibida mavjuddir. Chunonchi, umumiy daraxtda yeg'och, po'stloq, shox, barg moddalari, turlari, ko'rinishlari, ko'lamlari mavjud emas, lekin unda UD ning tarkibiy qismi bo'lgan tana, shox, barg va hosillarning muayyan moddalardan iborat bo'lishi haqida tasavvur mujassamlangandir.

Chunonchi, "qalam" desak, bu umumiyatda yog'och qoplamaga ega bo'lgan, 8-25 sm. uzunlikdagi, o'rtasiga grafit (qoratosh) o'rnatilgan yozuv quroli nazarda tutiladi. Boshqacha qilib aytganda, "kapam" umumiyligi - bu yo'nib, ichidagi qoratoshini chiqarib yozish, chizishga mo'ljallangan qurol. Bu umumiylikda na qalamning rangi, na yog'ochining, na toshining qattiq - yumshoqligi aks etgan, lekin qalam umumiyligida shu moddiyliklar mavjudligining shartligi yashiringandir. Shuning uchun umumiylikni moddiylikdan tamoman soqit etilgan deb bo'lmaydi. Ya'ni, u - mohiyat go'yo uzokdek -mavhumdek tuyulsa-da, aslida bo'yin tomiridan ham yaqinroqdir.

Moddiylik haqida tasavvur umumiylikning zamirida va uning bir butunligini

ta'minlovchi omildir.

Umumiylikning ikkinchi xususiyati shundaki, umumiylik ong hamda tafakkurdagi ruhiy bir hodisa bo'lganligi sababli u xususiyliklarda voqelanadi. Xususiyliklar behisob bo'lganligi sababli umumiylik zarrasi har bir xususiylikda takrorlanib turadi. Bir qarashda umumiylik xususiylikdan yo'qolgandek tuyuladi. Zoxiran bu shunday. Chunonchi, umumiy daraxt ta'rifi bilan xususiylar bir daraxt tavsifini qiyoslaylik:

Daraxt - tanasidan shoxlanuvchi yirik o'simlik.

Bog'imizdagi olti yoshli shu sermeva gilosning mana shu shoxiga olchani payvand qildik.

Bu ikki misoldagi birinchi ta'rif mukammal va to'liqdir. UDga tanasidan shoxlanuvchi yirik o'simlikdan boshqa ta'rif berolmaymiz va istagan qo'shimcha aniqlovchilar ta'rifni buzadi.

Lekin "Bog'imizdagi olti yoshli shu sermeva gilos" xususiyatini tavsifida UD ta'rifi yo'q va bo'lishi ham mumkin emas. Umumiylik-xususiylik dialektikasining hammani hayratga soluvchi xususiyati ham xuddi ana shunda.

Butun tasavvuf falsafasi, jumladan, "Lisonut tayr" munozaralari mana shu umumiylik va xususiylik, juz' va kull atrofida baxs yuritadi.¹ Shuning uchun qushlar (xususiyliklar) shoxdan (Simurg' - umumiylikdan) tamoman uzilgandek ko'rinadilar. Lekin orif - Hudhud ularga tushuntirib aytadi:

Siz tushub ul shoxdin bexad baid,

Ul yokinroq sizga min hablul varid.¹

Xuddi shunga o'xshash "Bog'imizdagi olti yoshli shu sermeva gilos" tavsifida "tanasidan shoxlanuvchi o'simlik" ta'rifi, ya'ni xususiylik tavsifida umumiylik ta'rifi, yo'q. Lekin bu zoxiran shunday, mohiyatan esa UD ta'rifi gilosning o'z ichidadir. Gilos bo'lishi uchun avvalo daraxt - tanasidan shoxlanuvchi yirik o'simlik bo'lishi kerak. Lekin bu umumiylik xususiylikning mohiyatini belgilab turib, unda singib ketadi. Chunki umumiylik xususiyliklarda voqelanar ekan, xususiyliklar umumiylikning muayyan bir turi, muayyan bir xili, muayyan bir navining muayyan bir zamon va makonda, muayyan bir moddiy shaklda voqelangan ko'rinishlari bo'lganligi sababli ularda bunday muayyanliklar shunchalik ko'pki, ular o'ta muayyanni - mohiyatni, umumiylikni to'sib qo'yadi. Shuning uchun umumiylik muayyan shakllarda, muayyan ko'rinishlarda, behisob xususiyliklarda behisob ko'p marta takrorlanib turganligiga qaramay, hech qachon to'liq, tugal voqelanishi mumkin emas.

Xususiyliklarning xil va turlari ko'paya borgan sari umumiyliklarning voqelanishi

¹ Масалан, қаранг: Сўфи Оллоёр. Сабот ул-оҷизин. -Тошкент: Меҳнат, 1991. -Б. 81

¹ Навоий Алишер. Лисонут тайр. - Тошкент, 1991. -Б.35.

kengayib boradi. Shuning uchun xususiylik qancha betakror bo'lsa, umumiylik shuncha takrorlanuvchidir.

Umumiyliklarning uchinchi xususiyati shundaki, ular nisbatan miqdoran chegaralangandir. Chunonchi, yer yuzidagi o'simliklarning xususiy ko'rinishlarini sanab sanog'iga yetolmaymiz. Sanashning foydasi ham yo'q. Chunki bugun yulingan maysa o'rnidan ertaga yangisi unib chiqadi. Lekin o'simlik dunyosining umumiyliklari o'ta chegaralangan. O'simlik dunyosi asosan uch umumiylikda birlashadi: daraxt, buta, o't.

Bu uch umumiylikning doirasi shunday kengki, nafaqat yer yuzi, balki suv olamini ham o'z ichiga oladi.

Yana, masalan, inson umumiyligi ham shu darajada keng ko'lamliki, maxluqotning bir turi, sohibi nutqlarning barchasini qamrab oladi va uni quyi umumiyliklarga ajratish ahamiyatsizdir. Umumiylikning xususiyliklarda voqelanishida, yuqorida ko'rib o'tganimizdek, cheksiz miqdorda oraliq umumiylikchalar bo'lishi mumkin. Masalan, UD — XD oralig'ida mevali daraxtlar- mevasiz daraxtlar, yassi bargli - Nina bargli, danak mevali-urug' mevali va hokazo oraliq umumiyliklar bo'lishi mumkin. Lekin bu umumiyliklar ahamiyatli emas.

Xuddi shuningdek, inson - yakka shaxs oralig'ida jinsiga, irqiga, diniga, yoshiga, ijtimoiy ahvoliga ko'ra minglab tabaqalanish, oraliq umumiyliklar borki, ular umumiylik-xususiylik munosabatlarini o'rganishda ahamiyatsizdir va alohida shaxsning tavsifiga aloqador, mohiyatiga emas.

Umumiylik-xususiylik munosabatlarini yakunlar ekanmiz, aytish joizki, umumiylik va xususiylik bir-biriga zid narsalar emas. Ularning bir-birini inkor qilishi dialektik nisbiydir:

xususiylikdan moddiy, shakliy, davriy, makoniy muayyanlik chetlashtirilsa, u umumiylikka aylanadi va aksincha, umumiylikning moddiy, shakliy, davriy, makoniy voqelanishi xususiylikdir.

INSON ning haqqa yetishi bilan aloqador bo'lgan tasavvuf falsafasining butun mohiyati mana shu. Inson nafsdan ozod qilinsa, haqqa yetadi. Haqning nafs qobig'ida voqelangan zarrasi insondir. Shuning uchun o'zni bilish, o'zni tanish tasavvufda haqni tanish demakdir. Tasavvufning bu asosiy omili "man 'arafa nafsni xudaning 'arafi" - "kim o'zini tanisa, egasini ham taniydi" hadisi sharifiga tayanadi.¹ O'zni bilish o'zidagi, o'zlikdagi nafsni - xususiylik qobig'ini va haqni - mohiyatni, umumiylikni ajrata olish demakdir.

¹ Навоий Алишер. Лисонут тайр. - Тошкент, 1991. - Б.237 (427). Ильенков Э.В. Проблема всеобщего в диалектике//Диалектическая логика. - М.: Изд. политической литературы, 1984. - С.273-274

2-§. UMUMIYLIK-XUSUSIYLIK DIALEKTIKASINING TILDAGI TAJALLISI

Har qanday fan tadbiq qilingan mantiqdir.

Hegel (Mantiq fani)

Umumiylik-xususiylk dialektikasi butun dialektikaning, ya'ni butun borlik -tabiat va jamiyatning asosiy munosabat konunlaridan biri bo'lganligi sababli jamiyatning tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan va insonning asosiy sifatlaridan bo'lmish tilda ham tajallilanadi, ya'ni voqelanadi, yuzaga chiqadi.

Jonli mushohadada, bevosita kuzatishda faqat xususiylklar berilgan. Xususiylklar esa, ko'rib o'tganimizdek, umumiylikni to'sib qo'yadi. Tilshunoslikda lisoniy umumiylik va xususiylklarni farq qilishga intilish shu fan paydo bo'lgan kundan boshlab mavjud, zero istagan fanning asosiy vazifasi xususiylklardagi umumiyliklarni topishdir. Tilshunoslik fanini dialektik nuqtai nazardan tasnif etish tarixida birinchi bosqich tildagi umumiylik va xususiylkni bir-biridan farqlamay tavsif etish bosqichidir. Bu bosqichni "nutq-lison" tahlili bosqichi deb atasak bo'ladi.

Tilshunoslikda tildagi umumiyliklarni alohida bir sistema, bir tizim sifatida va bu umumiyliklarning voqelanishini alohida bir tizim sifatida ongli ravishda o'rganish Shveysariyalik tilshunos F. de Sossyur, uning ta'limoti bilan aloqador bo'lgan tilshunoslik oqimlari bilan bog'liq.

Sistemaviy yoki struktur tilshunoslik nomi ostida birlashadigan bunday o'nlab maktab va oqimlardagi umumiylik shundaki, ular, Sossyur iborasi bilan aytganda, langue va rago1e ni farqlaydi. Rus tilshunosligida ularning birinchisi "yazyk" so'zi bilan tarjima etilgani uchun o'zbek tilshunosligida ham bu tushuncha "til" atamasi bilan berib kelingan.¹

"Til" atamasi behad ko'p ma'noli bo'lganligi qator noqulayliklar tug'diradi. Shuning uchun ayrim tilshunoslar bu o'rinda "lison" tamasidan foydalanishni taqlif etadilar. Bu ancha qulay atama bo'lib, keyingi paytda tilshunoslar bundan keng foydalanmoqdalar va biz ham shu yo'ldan boramiz. Shuning uchun lisonni biz tildagi umumiyliklar tizimi deb tushunamiz. Bu umumiyliklar tizimini tajallisi, voqelanishi esa nutqdir. Shunday qilib, til lison va nutqni birlashtiruvchi umumiy atama bo'ladi.

Lison tilning umumiyliklar, nutq esa xususiylklar tizimi ekan, "Umumiylik va

¹ Қаранг: Нъматов Х., Бозоров О. Тил ва нутқ. -Тошкент: Ўқитувчи, 1993

xususiylilik dialektikasining tildagi tajallisi nima?" degan savolga ixcham va loʻnda qilib: "Tilda lisonni va nutqni farqlash", - deb javob berish mumkin.

Shuning uchun tilshunoslik tarixining mazkur nuqtai nazardan tasnifida ikkinchi bosqichni "til q lison + nutq" yoki "nutq-lison" bosqichi deb atash mumkin. "Nutq — lison" bosqichida "Tilda umumiyliklar nima va xususiyliliklar nima, nimalardan iborat", degan savol tugʻilishi tabiiy. Mana shu savol muhokamasiga oʻtamiz.

Xususiyliklarning belgisi ularning zohiriyligi, yaʼni bevosita kuzatishda berilganligidir. Til hodisalaridan biz bevosita koʻra oladigan, eshita oladiganlari xususiyliklardir.

Masalan, "Men Arslonbobda dam oldim" gapini olsak. Bu gapda bevosita kuzatishda berilgan narsalar nimalar? Bu savolga javob berish uchun avvalo farqlash lozimki, biz bu gapni talaffuz etib eshityapmizmi, yoki yozilgan gapni oʻqiyapmizmi?

Talaffuz qilib eshitayotgan boʻlsak, bu gap ogʻzaki nutq birligi boʻladi, yezgan boʻlib oʻkiyotgan boʻlsak, yozma nutq birligi boʻladi. Bundan biz birinchi xulosa chiqara olamiz: tilda xususiyliklarni farqlash uchun eng avvalo ularning yozma nutqmi, ogʻzaki nutqmi ekanligini farqlash lozim.

Yozma va ogʻzaki nutq birliklari tilda bevosita kuzatishda berilgan narsalardir - xususiyliklardir. Bundan biz xulosa qila olamizki, nutqda bevosita kuzatishda nimaiki berilgan boʻlsa, bu tilshunos uchun xususiylikdir.

Mazkur gapda bevosita kuzatishda nima berilgan? Quyidagi birinchi jadvalga eʼtibor bering:

№	ogʻzaki nutq	yozma nutq
1	tovushlar va ularning aytilishi	harflar va ularning yozilishi
2	men, Arslonbob, dam olmoq	men, Arslonbob, dam olmoq
3	-da, -dim	-da, -dim
4	Arslonbobda dam oldim	Arslonbobda dam oldim
5	Men dam oldim	Men dam oldim
6	Tugallangan darak ohangi	Nuqta

Lekin "Men Arslonbobda dam oldim" gapidagi xususiyliklar birinchi jadvaldagilar bilan cheklanmaydi. Jadvalda aks etirilgan soʻz, qoʻshimcha, soʻz birikmalari va gapning zohiriy shakllaridan tashqari har bir soʻz, qoʻshimcha va gapning shu gap tarkibida voqelanuvchi va ongimiz tomonidan qabul qilinuvchi maʼnoviy tomonlari

ham borki, ular mana shu nutqiy birliklarning ichki tomonini tashkil qiladi. Buni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

№	Shakllar	Ma'nosi
1.	Men	muayyan so'zlovchi, muallifga ishora
2.	Arslonbob	muayyan bir qishloq nomi
3.	dam olmoq	har xil ish va unumli faoliyatlardan holi bo'lgan holda kelgusi faoliyat uchun kuch yig'moq
4.	-da	Arslonbob so'ziga birikib, dam olmoq harakatining sodir bo'lish o'rnini ko'rsatadi
5.	-dim	dam olmoq harakatining tasdiq ma'nosi bilan o'tgan zamonda sodir bo'lganligi va uning so'zlovchi-muallifga mansubligi
6.	Arslonbobda dam oldim	ma'lum harakatning muayyan joyda sodir bo'layotganligi
7.	Men dam oldim	so'zlovchi (muallif)ning muayyan harakat-holati haqida hukm

Mana shu birinchi va ikkinchi jadvalda ko'rsatilgan narsalar til va tilshunos uchun xususiyliklar, ya'ni nutq birliklaridir, chunki ularning barchasi bevosita kuzatishda berilgan. Lekin bunday xususiyliklar umuman xususiyliklar kabi takrorlanmas, moddiy va behisobdir. Chunki men qo'llagan "Men Arslonbobda dam oldim" gapi bilan boshqa birov ko'llagan "Men Arslonbobda dam oldim" gapining nutqiy qiymati tamoman o'zgachadir. "Men" so'zining har xil gaplarda har xil shaxslarga ishora qilishi buning yorqin misolidir. Shunga o'xshash har bir so'z ham har bir qo'llanishida o'z xususiy ma'nosiga ega, xatto atoqli otlar ham. Masalan, Arslonbob qishloq nomi ham, shu qishloqda joylashgan dam olish uyi nomi ham... bo'lishi mumkin; -da qo'shimchasi esa turli xil gaplarda turli muayyan ma'nolar kasb etishi mumkin: Men mashinada. keldim. Kitob javon _da.. Xat qalam _da . yozilgan edi kabi uch xususiy gapda -da qo'shimchasi uch muayyan ma'noda qo'llangan: birinchisida vosita ma'nosi, ikkinchisida o'rin ma'nosi, uchinchisida qurol ma'nosi yuzaga chiqqan.

Shu tufayli nutqiy xususiyliklarning shakl va ma'nolarini sanashga intilish, birinchi paragrafda ko'rganimizdek, yer yuzidagi daraxtlarni sanash kabi befoyda va bajarib bo'lmaydigan mashg'ulotdir. Barcha xususiyliklar kabi til xususiyliklari-nutq birliklari ham behisob va sonanoqsizdir, mana shu xususiyliklar tilda nutq birliklari tizimini tashkil etadi. Bularni nutq tizimi

deyishimizga sabab shuki, nutq birliklari o‘zaro birikib alohida muayyan butunliklarni tashkil etadi va ularning tarkibiy qismlari bir-biri bilan uzviy bog‘langan bo‘ladi. Hozirgi zamon lingvistikasida tekstshunoslik degan maxsus soha shakllanmoqdaki, unda aynan mana shu nutqiy birliklarning o‘zaro bog‘lanishlari o‘rganiladi.¹

Lekin son-sanoqsiz xususiyliklar orqasida va bu xususiyliklarning zahirida nihoyatda chegaralangan, millionlab xususiyliklarda takrorlanib, ularning mag‘zini, mohiyatini tashkil etib, ularga singib ketgan umumiyliklar turadi. Tilda bu umumiyliklar nimalardan iborat?

Masalan, biz qarg‘a, g‘arg‘ara kabi so‘zlarda o‘ta qattiq (orqa qator), lablanmagan va keng "a" tovushini talaffuz etamiz. Albatta, qarg‘a va g‘arg‘ara so‘zlarida talaffuz etilgan beshta "a" ning har biri bir alohidalik, bir xususiylikdir. Chunonchi, bu tovushlarning cho‘ziq-qisqaligi bir xil emas. Qarg‘a so‘zidagi ikkinchi "a" birinchi "a" dan sal cho‘ziq va kengroq "g‘arg‘ara" so‘zidagi "a" larning cho‘ziqlik va kenglik darajasi ham har xil, miqdoriy ko‘rsatkichlar bilan belgilasak - $a < a < a$.

Lekin bunday juz‘iy farqlarga qaramay bu tovushlar lablanmaganlik, kenglik va qatgiqlik jihatlaridan o‘xshashdir.

Text, baxt, taxa, yaxna, taxsin kabi so‘zlarda "a" tovushida qatgiqlik ancha kamaygan. Lablanmaganlik va kenglik saqlangan. Mart, mast, past, parta kabi so‘zlarda "a" tovushi lablanmaganlik va kenglik belgilarini saqlaydi, lekin bu so‘zlardagi tovushlar qattiq-yumshoqlik jihatidan mo‘‘tadil.

Katak, yaktak, yakka, kam, sal - pal, chala, kalla kabi so‘zlarda qo‘llangan "a" ancha yumshoq, ingichka ("e" ga moyil) talaffuz etiladi. Cho‘zik-qisqaligi har xil. Lekin bu so‘zlardagi "a" larda ham kenglik, lablanmaganlik belgilari saqlanadi.

O‘z-o‘zidan savol tug‘iladi: "Yuqorida qayd qilingan o‘ttizta tovushda umumiylik nimadan iborat?" Buni aytish qiyin emas: "Lablanmaganlik, kenglik". Mana shu [lablanmaganlik+kenglik] umumiylik shu o‘ttizta "a" ning umumiyligidir.¹

Tovush umumiyliklari maxsus atama - fonema atamasi bilan yuritiladi. Fonemalar tildagi umumiyliklarning bir turidir.

Morfemalar - bu nutqdagi rang-barang ko‘rinish va ma’nolarda qo‘llanilgan, ma’no va vazifa jihatdan bir-biriga juda yaqin bo‘lgan, umumiylikka ega bo‘lgan so‘z yasovchi va so‘z o‘zgartuvchi qo‘shimchalarning emik shaklidir - tarxidir.

Chunonchi, keldi, ketdi, oldi kabi cheksiz miqdordagi fe’llarda -di qo‘shimchasi uchrab, turli xil-turli xil fonetik ko‘rinishlar va ma’no xususiyatlariga ega bo‘ladi. Lekin bu ko‘rinishlarni va

¹ Микротекст назарияси ҳақида қаранг: Тухсанов М. Микротекст и система средств его когерентности в современной узбекской художественной речи: Автореф. дис... канд. филол. наук. - Тошкент, 1987

¹ Бундан кейин [] - тилнинг умумий-лисоний бирликлари учун, () тилнинг хусусий-нутқий бирликлари учун қўлланилади.

ma'nolarni ham solishtirsak, ularning o'zaro yaqinligini va ma'lum bir umumiylik hosil bo'lganini ko'ramiz. Bu umumiylik moddiy va ma'no tomonlarining tasavvuriy birikishidan iborat bo'ladi. Ayni umumiylikda moddiy tasavvur - til-tish portlovchisidan keyin tor unlining kelishi va ma'noviy tasavvur - harakat-holatning o'tgan zamonga mansubligini ifodalashdan iborat. Biz buni shartli ravishda [-di] morfemasida umumlashtiramiz. Bu umumiylik (-do'), (-di), (-du), (-to'), (-ti), (-tu), (-d'), (-t), (-t), (-d) ... fonetik ko'rinishlarida va xilma-xil ma'nolarda voqelanadi. Morfemalarning moddiy ko'rinishlari bir-biridan keskin farq qilishi va umuman o'xshamasligi mumkin. Bunday hollarda morfem umumiylikni belgilashda morfemaning ma'nosi, vazifasi muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, orttirma nisbat morfemasining ma'no va vazifasi quyidagilardan iborat:

1.O'timli fe'llarga qo'shilib, harakat foilining mavqeini pasaytirib, yoki cheklab gapning egasi mavqeiga sababchi - kauzatorni qo'yish: Men ukamga kir yuvdirdim – Men ukamni kir yuvishga majbur qildim (undadim, qo'zg'adim...).

2.O'timsiz fe'llarga qo'shilib ularni o'timliga aylantirish: kel - keltir, yur -yurgiz...

Mana shu ma'no va vazifalar o'zbek nutqida yigirmadan ortiq qo'shimchalarni yuzdan ortiq fonetik variantlari bilan birlashtiradi. (-t), (-it), (-tir), (-dir), (-sat), (-ir), (-iz), (-giz), (-g'az), (-kaz), (-k), (-ik) ... kabi qo'shimchalar shular jumlasidandir. Qo'shimchalarning moddiy shakllari qanchalik rang-barang bo'lmasin, ularning barchasi o'zbek lisonidagi bitta morfema-orttirma nisbat morfemasining nutqiy ko'rinishidir.

Shuning uchun morfemaning lisoniy mohiyatini belgilashda morfemaning moddiy ko'rinishi haqidagi tasavvurdan ko'ra uning ma'no va vazifaviy mohiyati ko'proq ahamiyatlidir. Shuning uchun ma'no va vazifa jihatdan bir xil bo'lgan morfemaning nutqiy-moddiy shakllari mutloq o'xshash bo'lmasligi mumkin. Masalan, (-t) va (-kaz). Aksincha, shaklan bir xil morfemalar ma'no va vazifa jihatidan tubdan farq qilsa, turli morfemalar sanaladi:

- I. ter + im
bil + im
qirq + im
- II. kitob + im
uy + im
baxt + im

I qatorda (-im) so'z yasovchi bo'lsa, II qatorda (-im) shakl yasovchidir. Morfemalarning nutqiy-moddiy ko'rinishlari o'xshash bo'lsada, ma'no va vazifa jihatdan bu morfemalar tamoman o'zgachadir. Shuning uchun ular o'zga-o'zga morfemalar voqelanishi, omonimlar sifatida qaralishi lozim.

Morfemalar soni tilda sanoqli va ularni sanash imkoni mavjud. Masalan, o‘zbek tilida nisbat morfemalari atigi beshta: orttirma, o‘zlik, majhullik, birgalik, aniqlik nisbat morfemalari.

Nutqda esa nisbat ko‘rsatkichlarining moddiy ko‘rinishlari deyarli cheklanmagan. O‘zbek tilidagi morfemalarning soni yuztaga ham bormaydi.

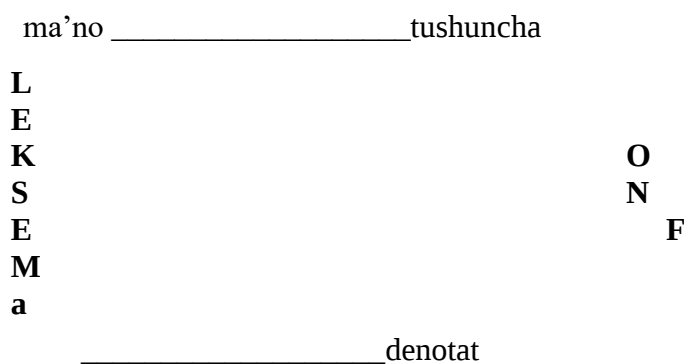
Morfemalar umumlashgan (kategorial) ma’nolarni va vazifalarni ifodalashga ixtisoslashgan lisoniy birliklardir. Ularning yakka o‘zi nutqda voqelana olmaydi. Morfemalar, albatta, boshqa sath birligi - leksemalar bilan birikib keladi. Shuning uchun morfemalar bir tomondan, fonemalar bilan aloqador (moddiy tomoni fonemalar haqidagi tasavvurdan iborat), ikkinchi tomondan ular navbatdagi sath birligi - leksemalar bilan aloqadordir, ular bilan birikib keladi.

Tildagi umumiyliklarning boshqa bir turi leksemalardir.

Leksema - bu ob’ektiv borliqda narsa, buyum, voqea-hodisa, belgi, xususiyat, miqdor-munosabat va harakat kabi muayyan yoki mavhum bevosita referenti (denotati, atalmishi)ga ega bo‘lgan moddiy va ma’noviy butunlikdir.

Leksemaning shakli fonemalar tizimi haqidagi tasavvurdan iborat bo‘lsa, uning ma’noviy tomoni ma’lum bir qiymatga, mazmunga ega bo‘lishidir. Leksemaning mazmun tomoni bevosita borliqdagi haqiqiy yoki hayoliy mavjudliklar haqida tushunchalar bilan bog‘likdir.

Shuning uchun leksema mohiyatini quyidagi to‘rtburchak orqali berish mumkin:

To‘rtburchakdagi o‘qlarning yo‘nalish tartibi behad muhimdir. Chunki ko‘pgina holatlarda, ayniqsa, lug‘atchilikda so‘z ma’nosini izohlash o‘rnida ko‘pincha denotat /atalmish/ ni sharhlaydilar. Atalmish va tushuncha ekstralingvistik hodisalardir.

Masalan, haqiqatdan ham o‘zbek tilida "gul" leksemasi bog‘larda ... o‘sadigan nozik, go‘zal bir o‘simlikni atashga xizmat qiladi. Lekin "gul" so‘zining ma’nosi bilan bu

o'simlikni tenglashtirish mumkin emas. Chunki "gul" so'zida o'simlikning ma'lum bir tarkibiy qismi ma'nosidan tashqari go'zallik, noziklik, saralanganlik, tozalik kabi nozik ma'nolar mavjudki, bular atalmishga bevosita aloqador emas. Shuning uchun "gul" so'zining ma'nosi atalmishning o'zi hamda atalmish haqidagi tushunchadan tubdan farq qiladi.

Leksema har qanday umumiylik kabi biz uchun tayyor va yasalmagandir. Shuning uchun "o'qituvchi", "ishchi", "meniki", "otamdek", "do'ppili" kabi birliklar leksema bo'la olmaydi. Chunki bular hosilalardir. Masalan, do'ppili - do'ppi+lik do'ppisi bor, do'ppiga ega.

Agar hosila ma'no yo'qolib, hosila yaxlitlansa (Do'ppili cho'qqisi), hosila leksemaga aylanadi.

Nutqiy yasama so'zlarning lisoniy leksemalarga aylanishi til lug'at boyligi ortib borishining eng asosiy yo'llaridan biridir. Leksema nutqda so'z, so'z shakl sifatida voqelanadi.

Biz yuqorida yasama so'zlar haqida gapirdik, ular biz uchun tayyor va umumiy emas. Masalan, do'ppili (odam). Bu nutqiy hosilalar xususiylik sifatida qanday umumiylikning voqelanishi?

Shaharga, sevaman, kitoblar, o'qidim, keling kabi so'zshakllari, do'ppili, o'kituvchi, ishchi, jonlan kabi yasama so'zlar, tosh ko'prik, yog'och qoshik, tez yur kabi so'z birikmalari va shunga o'xshash boshqa nutqiy birliklar lisoniy qoliplarning hosilalaridir.

Lisoniy qolip - bu mohiyatan tenglama bo'lib, uning chap tomoni qo'shiluvchi qismlardan, o'ng tomoni esa shu qo'shiluvchilarning yig'indisi (shartli ravishda)dan iboratdir: [fe'l + -uvchi q fe'l anglatgan ish-harakatni bajaruvchi]. Bu qolipning chap qismi ikki qo'shiluvchidan (fe'l, -uvchi) iborat. Birinchi qo'shuvchi atov leksema, ya'ni fe'l o'zak, qo'shiluvchi esa harakatni bajaruvchi shaxs ma'nosini mujassamlashtirgan -uvchi morfemasidir. Tenglama qolipning ikkala qismidagi umumiy harakat ma'nosi asosida yaxlitlanib bir hosilani beradi.

Qo'shuvchi va qo'shiluvchidagi umumiy "harakat" ma'nosi asosida qolipning chap tomoni bir-biriga yopishadi va qolipning o'ng qismi hosil bo'ladi - "ma'lum bir harakatni bajaruvchi".

Do'ppili, do'ppisiz, go'zallik, kizillik kabi so'zlar ham xuddi shu usul bilan hosil qilingan. Masalan, do'ppili hosilasi o'zbek lisonidagi [ot + -li k ot anglatgan predmetga egalik belgisi] qolipining hosilasidir. Bu qolipning qo'shuvchisida "narsa, buyum, voqea-hodisa nomi" ma'nosi, qo'shiluvchida esa "narsa, buyum, voqea-hodisaga egalik belgisi" ma'nolari mavjud. Qo'shuvchi va qo'shiluvchidagi umumiy "narsa, buyum..." ma'nosi asosida "do'ppi" va "-li" o'zaro qo'shib, "do'ppili" hosilasini beradi.

Lisoniy qoliplar bamisoli tarozidir. Ikki pallasidan birortasida salgina o'zgarish sodir

bo'lsa, muvozanat buziladi. Masalan, uchuvchi so'zini olib ko'raylik. (Uchuvchi) so'zining hosila sifatidagi ma'nosi "uchish harakatini bajaruvchi" va bu ma'no quyidagi misolda voqelangan: Baland uchuvchi qushlarning ko'zi o'tkir bo'ladi. Moskvaga uchuvchilar bilek oling. Bu gaplardagi (uchuvchi) so'zini quyidagi gaplardagi (uchuvchi) so'zi bilan qiyoslang: Uchuvchi samolyotga o'tirdi. Mening akam - uchuvchi. Bu gaplarda (uchuvchi) so'zi "uchish uskunasi boshqaruvchi shaxs, ma'lum bir kasb sohibi" ma'nosiga ega. (Uchuvchi) so'zining bu gaplardagi ma'nosini qolipdagi "uchish harakatini bajaruvchi" ma'nosi bilan solishtirsa, katta farqni ko'rish qiyin emas. Demak, bu gaplardagi (uchuvchi) so'zining ma'nosi [fe'l + -uvchi - fe'l anglatgan harakatni bajaruvchi] qolipidan kelib chiqmaydi, tarozida muvozanat buzilgan. Haqiqatan, (uchuvchi - lyotchik) so'zi yuqorida ko'rsatilgan qolipdan kelib chiqqan emas, balki "uchish harakatini bajaruvchi" hosila ma'nosining keyingi rivojlanishi, ixtisoslashishi, unda "shaxs" tushunchasining barqarorlashuvi natijasida, shaxsni kasb-kor jihatdan tavsiflovchi, ya'ni shaxsning muvafqat emas, balki muntazam, barkaror belgisini ifodalovchi so'zlar guruhiga o'tganligi natijasidir.

Hosilada ma'no muvozanati buzilib ixtisoslashsa, hosila tilning mustaqil leksemasiga aylanadi. Bu xukm nafaqat so'z yasash qoliplariga, balki so'z birikmalariga ham aloqadordir. Masalan, Soyning ikki qirg'og'i tosh ko'pri bilan tutashtirilgan, shuning uchun bu qishloq Toshko'pri deb ataladi.

Birinchi gapdagi (tosh ko'pri) so'z birikmasi [modda nomi + ma'lum moddalardan yasalgan, quriladigan narsa nomi qurilgan narsaning yasash moddasi jihatidan belgisini ifodalovchi aniqlovchilik birikma] qolipining hosilasidir. Ikkinchi gapdagi (Toshko'pri) shu birikma zaminida ixtisoslashish natijasida rivojlangan alohida lisoniy birlik - leksemaning nutqiy ko'rinishidir.

So'zshakllar ham ma'lum bir qolip asosida shakllanadi. Chunonchi, [ism (ot va otlashgan so'zlar) + jo'nalish kelishigi morfemasi k nomning jo'nalish kelishigi shakli]. O'zbek tilshunosligida lisoniy qoliplarni o'rganishga endigina kirishildi va bu sohada juda ko'p muammolar mavjud. Shuni bashorat qilish mumkinki, qolip tushunchasini olib kirish, lisoniy qoliplarni tahlil qilish, o'zbek tilida so'z yasash, so'z birikmalari hosil qilish, gaplar tuzish, ularning qurilishini tahlil etishning (ya'ni biz hozir ko'rib turgan, o'rganayotgan so'z yasashi va sintaksisning) manzaralarini tamoman o'zgartiradi.

Shunday qilib, fikrimizni yakunlar ekanmiz, aytaylikki, borliqdagi, tabiat, jamiyatdagi umumiylik-xususiylik dialektikasi umumiy ko'rinishda tilda lison va nutqni, lisoniy va nutqiy birliklarni farqlashda namoyon bo'ladi. Lisoniy birliklar -fonemalar, morfemalar, leksemalar, qoliplar tabiatan umumiylik bo'lib, ular nutqiy hosilalar - tovushlar,

harf, bo‘g‘in, qo‘shimcha, so‘z, so‘z birikmasi, gap, matn xususiyliklarida voqelanadi va buni quyidagi jadvalda umumlashtirish mumkin:

B O R L I Q

TIL

L I S O N ----- N U T Q

f o n e m a -----tovush, harf, bo‘g‘in

m o r f e m a -----q o‘ s h i m c h a

l e k s e m a ----- s o‘ z

q o l i p ----- yasama so‘z, so‘z birikmalari, gap, matn

3-§. UMUMIYLIK VA XUSUSIYLIK LARNING TADQIQ USULLARI

Goho cheksizning chekliga qanday
o'tishi masalasini falsafaning
mohiyati deb hisoblaydilar...
Aslida esa bu masala ularning
aloqadorligini aniqlashdan iborat
bo'lib qoladi.

HEGEL

Xususiylik va umumiyliklarni tadqiq etish, o'rganish masalasi va usullari har bir fanning - falsafaning ham, fizikaning ham, tilshunoslikning ham eng muhim metodologik masalalaridandir. Chunki bu masala tadqiqotchining qanday tabiatdagi narsani, qay yo'sin bilan tadqiq qilish muammosini hal etishini, o'z tadqiq manbaini qanday tushunishi va unga qanday yondashishini uzilkesil yechishni talab qiladi. Shuning uchun tadqiq usuli yoki metodologiya olimning ko'zi va qurolidir. Qurolsiz askar qanchalik ojiz bo'lsa, aniq metodologiyaga ega bo'lmagan olim ham xuddi shunday qurolsiz askarga o'xshaydi. Uning qo'lidan eng og'ir, eng mashaqqatlab ish-dan boshqa xech narsa kelmaydi. Falsafa xususiyliklarni alohida usul bilan, umumiyliklarni alohida yo'l va usul bilan o'rganish zaruriyatini ko'rsatadi. Xususiyliklarni o'rganish usuli haqida to'xtalamiz.

Dialektik falsafada xususiyliklarni mushohada, kuzatish, empiriya asosida, tasavvufda esa fahm (sezish, ko'rish, o'lchash ...) asosida o'rganiladi, deb ko'rsatiladi. Xususiyliklar bevosita kuzatishda berilgan alohidaliklar bo'lgani uchun ular bizning sezgi uzvlarimizga ko'rish, sezish, o'lchash uchun bevosita berilgandir. Xususiyliklarni o'rganish tavsiflash deb ataladi va uning mohiyati xususiylikning alohida belgi-xususiyatlarini aniqlash, tasvirlashda namoyon bo'ladi. Xususiylikni biz parchalashimiz, kesishimiz, butun alohidalik sifatida, yaxlit, turli xil o'lchovlar bilan o'lchashimiz, tarkibini turli xil kimyoviy usullar bilan tekshirishimiz mumkin. Bunda biz sezgi organlarimizni kuchaytirish maqsadida oddiy billurdan boshlab, milliard-milliard marta kattalashtiruvchi teleskop va elektron tezlatkichlardan, rentgen va lazer nurlaridan ... foydalanishimiz mumkin. Natijalar qanchalik murakkab asboblardan yordamida qo'lga kiritilmasin, ularning hammasi xususiyliklarga aloqador mushohadaviy, fahmiy, empirik tavsiflar bo'ladi.

Xususiyliklarni tavsiflash fanda benihoya katta ahamiyatga ega. Xususiyliklar tavsifisiz birona fan rivojlana olmaydi. Boshqa fanlar qatori tilshunoslikda ham xususiyliklarning tavsifi zaruriydir. Aytib o'tganimizdek, tilda xususiyliklar, nutqiy hosilalar

- tovushlar, harflar, bo'g'in, qo'shimcha, so'z, so'z birikmasi, gaplar turli jihatlardan tavsif etilishi mumkin.

Tovushlar tavsifini beruvchi fan fonetika deb ataladi. U butun mohiyati bilan fizikaning akustika, tovushlar haqidagi ta'limot bo'limining bir qismidir. Nutqiy tovushlar hosil bo'lish o'rni, usuli, tovushning tembri, cho'ziq-qisqaligi, yo'g'on-ingichkaligi kabi o'nlab jihatlari bilan fonetikada tavsiflanadi. Olimlar o'z sezgi organlari bilan (ko'z, quloq ...) kifoyalanmay, nutq tovushlarining tavsifi uchun aniq ma'lumotlarni beruvchi rentgenograflar, ossilloograflar va boshqa uskunalaridan foydalanadilar. O'zbek empirik fahmiy bilimlari shu tarz chuqurlashib boradi. Tovushlar xususiylik va alohidalik sifatida bir-biri bilan yonma-yon yashaydi, bir-biriga ta'sir ko'rsatadi.

Bu ta'sirlar ham sezgi organlari yoki uskunalari vositasida o'rganiladi va tavsiflanadi, umumlashtiriladi. Bularning barchasi nutq tovushlari - xususiyliklar haqidagi mushohadaviy, fahmiy, empirik bilimlardir.

Leksema va morfemalar nutqda so'z shakllari sifatida voqelanadi. Har bir so'z matnda xususiy ma'noga ega. So'zlarning nutqdagi rang-barang ma'nolarini tilshunoslar gaplarni, matnlarni, so'zlovchi va tinglovchining maqsadini, nutq sharoitini atroflicha o'rganish asosida tavsiflaydilar. So'zlarning turlicha matndagi ma'nolarini sharhlash ham mushohadaviy, empirik bilimlar sirasiga kiradi. So'zning turli matndagi ma'nolari bir-biridan shunchalik farq qiladiki, A.A.Potebnya nutqda so'z necha xil ma'noda ishlatilsa, shuncha so'z bor deb aytgan edi.

Darhaqiqat "kitobim" so'zini yuz kishi ishlatib gap hosil qilsa, shu so'z yuzta ma'no kashf etadi va yuzta kitobni atab keladi. Zeroki, xususiyliklar takrorlanmas va cheksizdir.

Tilshunoslar mashaqqatli mehnat samarasi sifatida minglab so'zlarning minglab matnlarda qo'llanishini tasvirlab, izohlab kelganlar, mufassal tavsiflar yaratganlar. Bular so'zlar kabi xususiyliklarning ayrim-ayrim xususiyatlari tavsifini bizga beradi.

Morfemalar nutqda so'zlarga tirkalgan qo'shimchalar sifatida voqelanadi va yuzlab matnlarda har bir qo'shimcha yuzlab ma'noviy bo'yoklarga ega.

Har bir qo'shimcha tilshunoslar tomonidan nutqiy ma'nolar jihatidan qunt bilan tavsiflangan. Nutqiy qo'shimchalarning bunday ma'no tavsiflari ham empirik-fahmiy tavsifni tashkil etadi. O'zbek tilida so'z birikmalari va gap turlarining ham shunday mushohadaviy, fahmiy tavsiflari berilgan. Fahmiy - empirik tavsif falsafada formal logika (mantiq) metodologiyasi asosida amalga oshiriladi. Bu xil mantiqning eng asosiy qonuni - uchinchi mustasno (zakon neprotivorechiya, zakon isklyuchennogo tretogo) qonuni. Bu qonunning mohiyati shundan iboratki, ma'lum bir narsa haqida, ma'lum narsa va uning

makoniy-zamoniyl belgilari haqida aytilgan bir-birini inkor qiluvchi ikki zid fikrdan (a shunday yoki a shunday emas) faqat bittasi to'g'ri bo'lishi mumkin. Darhaqiqat, (qarg'a) so'zida (a) qattiq, demak, yumshoq bo'lishi mumkin emas. (Muqimiy) so'zida (i) cho'ziq, ya'ni qisqa emas, (bir) so'zida esa (i) qisqa, cho'ziq emas. Bu mantiq mushohadaga tayanganligi sababli xususiyliklarning alohida-alohida belgi-xususiyatlarini bir-biridan ajratgan holda tavsifini beradi. Shuning uchun bu tadqiq usuli xususiyliklarning yaxlitlikda emas, alohida xususiyatlarini tavsiflash usulidir. Bu xil tajik usullari asosida qo'lga kiritilgan natijalar xususiyliklarning fahmiy, mushohadaviy, empirik tavsifidir.

Ularning fanda katga ahamiyati borligini aytib o'tdik. Fanda uchinchi istisno qoidasining zaruriy o'rnini Hegel ham ta'kidlab o'tadi: "Bu zaruriy qoidadir, zaruriyligi shundaki, o'xshashliklar turlichaliliklarga, turlichaliliklar qarama-qarshiliklarga o'tadi".¹

Xususiyliklar qancha batafsil tavsif etilsa, xususiyliklar zahirida yotgan umumiyliklarni, mohiyatni ochish uchun shuncha mustahkam zamin yaratiladi. Xususiyliklar tavsifisiz birorta fan yashay olmaydi. Chunki bilish jarayonining navbatdagi bosqichi umumiyliklarni ochish va tushuntirish (ta'riflash) xususiyliklar tavsiflariga tayanadi. Xususiyliklar mushohada, jonli kuzatish, asbob-uskunalar vositasida o'rganilib tavsiflansa, umumiyliklar kay yo'sinda va qaysi usul bilan tadqiq etiladi? Dialektik falsafa hamda tasavvuf bunga yakdillik bilan aqliy tahlil, idrok usuli bilan, deb javob beradi. Umumiyliklarni inson ongi, aqlidan boshqa birorta asbob-uskuna bilan ochib bo'lmaydi. Buyuk Insonning cheksiz aqliy qudratigina - idrokigina cheksiz xususiyliklarning cheksiz xususiyatlari tavsifi asosida bu xususiyliklar zahirida yotgan umumiyliklarni ochishi va ta'riflashi mumkin. Endi umumiyliklar qay yo'sinda tadqiq etilishi xususida to'xtalamiz.

Bu usulning mohiyatini bilish uchun oddiy mantiqning yuqorida qayd etilgan tavsif usulining asosiy kamchiligini tushunib olishimiz kerak. Oddiy mantiq tahlil usullariga tayanuvchi fahmiy tahlil xususiyliklarning alohida-alohida hislatlarini tavsiflashga imkon berishini aytib o'tgan edik.

Xususiyliklarning alohida belgi-xususiyatlarini tavsiflash xususiylikning ayrim tomonlari haqida aniq ma'lumotlar berish bilan birga bizga xususiylikdagi butunlikni ilgilab olishga mone'lik qiladi, to'siq bo'ladi. "Lisonut tayr" dagi ma'rifat vodiysi tasviridan keyin berilgan ko'rlar va fil haqidagi hikoyat xuddi shu hodisaning juda go'zal badiiy-timsoliy tasviridir: Hindistondan qaytgan ko'rlardan fil haqida gapirib berishni so'radilar. Ulardan biri filni ustun (chunki oyoqlarini ushlab ko'rgan edi), biri ajdarho (chunki hartumini ushlab ko'rgan edi), yana biri suyak (chunki tishlarini ushlab ko'rgan edi)... kabi ta'rifladilar. Ular yolg'on gapirmadilar, lekin filning haqiqiy ta'rifini ham bera olmadilar. Chunki xususiy

¹ Гегель. Наука логики в 3-х т. т.2.- М.: Мьюль, 1971 - с.63

belgilar ortidagi bir butunlikni ko‘rib bilmadilar.

Bir-birining so‘ziga aylab xilof,
Gar jadal qildilar erdilar maof.

Har biri o‘z bilganidan dedi so‘z, Solmog‘on
erdi biri pil uzra ko‘z.

Lek ja‘m o‘lg‘onda bu barcha sifat, Pilga
hosildur ul dam ma‘rifat.

Komili biynoga chun erdi yaqin, Betakalluf dedi
bori so‘zni chin.¹

Bu tahsilomuz xikoyaning mohiyati shundaki, xususiylikning alohida qismlarning yig‘indisi mohiyatliy butunlikka teng emas.

Shuning uchun butunlik oddiy mushohada usuli bilan o‘rganilishi mumkin emas, chunki butunlik tarkibidagi munosabatlar bevosita kuzatishda berilmagan. Xususiylikning alohida qismlari xususiyatlari fahm (jonli mushohada, sezgi uzvlari) asosida tadqiq etilsa, butunlik va uning mohiyatini tashkil etuvchi tarkibiy qismlari orasidagi barqaror, doimiy munosabatlar aqliy tahlil (idrok) asosida aqliy yo‘l bilan tadqiq etilishi mumkin. Har qanday umumiylik esa butunlikdir. Mushohada(fahm) ning xususiylikning bevosita kuzatishda berilgan son-sanoqsiz belgi-xususiyatlari bilan o‘ralashib qolishi umumiylikni butun sifatida idrok etish uchun to‘sqinlik qiladi, mana shuning uchun Alisher Navoiy "Qosir etti fahmdin idrokni", deb yozgan edi.²

Umumiylik jonli mushohadada berilgan xususiyliklarning juz‘iy xususiyatlaridan holi etiladi va ongda tarkibiy qismlarining barqaror munosabatlaridan tashkil topgan butunlik tarxi (ramzi, timsoli, obrazi) sifatida mavjud bo‘ladi va uni na fahm, na-da biror turdagi asbob-uskuna qamrab ololdi. Umumiylikni, butunlikni, aytib o‘tganimizdek, faqat inson ongigina ilg‘ay oladi. Shuning uchun falsafada bilimlar ikki turga:

1)fahmiy (mushoxadaviy, empirik);

2) idrokiy (aqliy, nazariy).¹

bilimlarga ajratiladi.

Birinchi turdagi bilimlar xususiyliklarni kuzatish, ikkinchi turdagi bilimlar fahmiy

¹ Навоий Алишер. Лисонут тайр. -Тошкент, 1991. -Б.201-202

² Навоий Алишер. Лисонут тайр. -Тошкент, 1991. - Б. 18

¹ Қаранг: Туленов Ж., Гафуров З. Фалсафа. -Тошкент: Ўқитувчи, 1991. Введение в философию. В 2-х ч. ч.2. -М., 1989.-С.322-335. Философский энциклопедический словарь. -М.: Советская энциклопедия, 1989. -С.89

bilimlarning aqliy tahlili va umumlashtirmasi, umumiyliklarning butunliklar sifatida o‘zaro munosabatlarining aqliy tahlili asosida qo‘lga kiritiladi.

Umumiylik hamisha butunlikdir. Shuning uchun umumiylikni o‘rganishdagi ilk bosqich uning tarkibiy qismlari orasidagi munosabatlarni (bog‘lanish va aloqadorliklarni, o‘xshashlik va farqlarni) o‘rganish, aqliy tadqiq etishdir. Bunday tahlil butunlik qismlarining juz‘iy va miqdoriy xususiyatlari asosida emas, balki moyaviy, butunlik yaxlitligini ta‘minlovchi muhim xususiyatlar asosida amalga oshiriladi. Chunonchi, UD (umumiy daraxt) tarkibiy qismlari orasidagi bog‘lanishlar misolida buni sharhlamoqchi bo‘lsak, aytish mumkinki, bunda ahamiyatli narsalar quyidagilar: ildizning yerning ostida bo‘lishi, yakka tanasining shox va butoqlardan baquvvatligi, yo‘g‘onligi, po‘stloq bilan himoyalanganligi, shoxlarning tanadan o‘sib chiqishi va butoqlanishi, barglarning shox va butoqlardan o‘sib chiqishi. UD ning bunday tarkibiy qismlari orasida funksional (vazifaviy) bog‘lanishlar ham mavjudki, bunday bog‘lanishlarsiz UD yaxlitligini yo‘qotadi ildiz suv va oziq yig‘adi, tananing muvozanatini saqlaydi; tana shoxlarni tutib turadi va ildizdan oziqlarni boshqa uzvlarga yetkazadi va hkz. Lisoniy birliklarga ko‘chadigan bo‘lsak, [a] fonemasining kenglik va lablanmaganlik belgilari, leksema va morfemalar tarkibida istagan o‘rinda kela olib, ularni bir-biridan farqlay olishi shunday muhim xususiyatlardir. Leksema va morfemalar esa ma‘lum bir shakl va ma‘no bog‘lanishidan hosil bo‘ladigan butunliklardir. Chunonchi, [-lar] morfemasi shakli tarkibida uchta - [l],[a],[r] fonemalarining ma‘lum tartibda joylashishi, ma‘no tarkibida esa noaniq miqdoriy ko‘plik va sifatiy bo‘linuvchanlikning mavjudligi mana shunday tarkibiy qismlar va ular orasidagi bog‘lanishlarni tashkil etadi. Leksema va lisoniy qoliplarda ham shunday tarkibiy qismlar va ular orasidagi bog‘lanishlarni o‘ch i sh mumkin. Lekin umumiylikning butunlik sifatida tarkibiy qismlari orasidagi munosabatlarni ochish hali umumiylikning o‘zini ochish degani emas. Umumiylikning mohiyati o‘ziga o‘xshash va undan farq qiladigan umumiyliklar bilan munosabatlari (bog‘lanishi, aloqadorligi, o‘xshashligi, farqi, ziddiyati) tadqiqi asosidagina ochilishi mumkin. Bu falsafa va umumiylik bilan ish ko‘ruvchi barcha fanlarning asosiy metodologik omilidir. Agar xususiyliklarning xususiyatlari ularning o‘zida mujassamlangan va ularning o‘zidan ochiladigan bo‘lsa, umumiylikning mohiyati uning o‘zida mujassamlanganligiga qaramay, faqat munosabatlarda ochiladi, namoyon bo‘ladi.¹

Chunonchi, UD mohiyatini ochmoqchi bo‘lsak, UD ning o‘simliklar olamining boshqa vakillari - umumiy buta, umumiy o‘t bilan munosabatlarini aniqlashimiz zarur. Faqat shu

¹ Насафи Азиз Ад-дин. Зубдат ал-хакайик// Суфизм в контексте мусульманской культуры.- М.: Наука, 1989. -С.57-65. Гегель. Наука логики. В 3-х т. т.1. -М.: Мысль, 1970. -С.219. Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. -Ташкент: Фан, 1989. -С.7-9

munosabatlarga UD ning "tanasiidan shoxlanuvchanlik" belgisini ochib bera oladi.

Chunki boshqa xususiyatlar (barglilik-bargsizlik, mevalilik-mevasizlik, yiriklik-maydalik va hkz.) UD uchun muhim emas.

Lisoniy birliklarda ham xuddi shunday. Lisoniy birliklar guruhlar va qatorlar sifatida ongimizda mavjud. Bunday guruhlar kategoriyalar yoki paradigmalar deb nomlanadi. Guruh yoki qatordagi har bir lisoniy umumiylik (fonema, leksema, morfema, qolip) ning mohiyati o'z qatoridagi umumiyliklar bilan shaklan va mazmunan munosabatlari asosida ochiladi. Chunonchi, [a] fonemasi

[a]: [e] : [i]

[o]: [u] : [o']

fonemalar qatorida (paradigmasida) turadi va uning eng yaqin munosabatdoshlari [e] va [o] fonemalaridir. Bu qatorda [a] kengligi bilan o'rta keng [e] va lablanmaganligi bilan yarim lablangan [o] fonemalariga qarama-qarshi qo'yilgandir. Mana shu belgilar (lablanmaganlik va kenglik) [a] fonemasining umumiylik sifatidagi mohiyatini tashkil etadi.

Boshqa bir misol: [-ning] morfemasi

[-ning]: [-ni]

[bosh kelishik]

[-dan]: [-ga]

[-da]

paradigmatik qatorida turadi. Bu qatorda uning mohiyati "ismni ism bilan tobe aloqaga kiritish" dir. Bu belgisi bilan [-ning] mohiyati "ismni fe'l bilan tobe aloqaga kiritish" bo'lgan [-ni] tushum kelishigi morfemasiga munosabatdoshdir.

Leksemalar ham xuddi shunday paradigmalarda yashaydilar. Chunonchi, [ota] leksemasi paradigmatic qatorida yashaydi.

[buvi]: [bobo]

[ona]: [ota]

[bola]

[nevara]

Bu qatorda ota leksemasining umumiy ma'nosi - "birinchi avlod, bevosita qon-qarindosh, katta, erkak". Shu umumiy ma'nosi bilan [ota] [ona] leksemasidan "erkak" belgisi asosida, [bola] leksemasidan "katta" belgisi asosida, [amaki], [tog'a] leksemalaridan "bevosita" belgisi asosida, [qaynata] leksemasidan "qon-qarindoshlik" belgisi asosida farq qiladi - munosabatga kirishadi va shu munosabatlardoshlari orasidagi aloqalar uning mohiyatini ochib beradi. Lisoniy umumiyliklarning mohiyati taxminan mana shu usulda ochib beriladi. Xususiyliklar makon va zamon muayyanligiga ega bo'lsa, umumiyliklar bunday muayyanlikka ega emas, chunki ular takrorlanuvchidir. Takrorlanish esa bir zamon, bir makonda sodir bo'lishi mumkin emas. Zamon va makon belgilari esa hamisha o'zgarish, rivojlanish, tarakkiyotda. Umumiyliklarda o'zgarish ular mohiyatining o'zida mujassamlangandir. Masalan, daraxtni biz "tanasidan shoxlanadigan o'simlik", deb ta'riflar ekanmiz, unda yosh, katga-kichiklik, meva turi, shox va barg miqdori kabi o'zgarishlarni mohiyatning ichida mujassamlashtirdik. Bunday xususiyatlar, umumiylikda miqdoriy o'zgarishlar sifat o'zgarishlarga o'tguncha, ya'ni bir umumiylikdan boshqa bir umumiylik rivojlanguncha, sodir bo'lishi mumkin. Chunonchi, [a] : [e] : [i] qatorida keng [a] juda keng, me'riy keng, me'yoriy kengdan sal torroq bo'lib, o'rta keng darajasigacha nutqda o'zgarishi mumkin. Lekin o'rta kengga o'ta olmaydi.

Xuddi shuningdek, [a] ma'lum holatlarda sal lablanishi mumkin va bu lablanish yarim lablanishga o'tgunga qadar befarqdir.

Unlilar paradigmasida [a] da na qattiq, na yumshoqlik, na yo'g'on-ingichkalik, na cho'ziq-qisqalik belgilari ajratilgan. Shuning uchun nutq sharoitiga ko'ra umumiy [a] qattiq, yumshoq, o'rta, cho'ziq, qisqa, yuqori tembrli, quyi tembrli ko'rinishlarda bimalol voqelana oladi va bunday o'zgarishlar umumiylik mohiyati uchun ahamiyatsizdir.

Xuddi shuningdek, [ota] leksemasida xotini bormi, yo'qmi, tirikmi, o'likmi, yoshmi, qarimi kabi ma'nolar mujassamlanmagan va shunday befarq ma'nolar doirasida u nutqda o'zgaraveradi. Bunday o'zgarishlar darajasi lisoniy birliklarda juda ko'p va bu haqida biz quyida fikr yuritamiz. Umumiylikda aqliy tahlil asosida ochilgan mohiyat xususiylikning rang-barang belgi-xususiyatlari uchun imkoniyat, sabab va tushunchadir. Masalan, (karg'a) so'zida (a) tovushining qattiqligi va (kalla) so'zida uning yumshoqligi imkoniyati va sababi yuqorida berilgan paradigmada [a] fonemasida qattiqlik yoki yumshoqlik belgisining yo'qligidir. Shuningdek, yigirma besh yashar erkakni ham, yetmish yashar erkakni ham bimalol "ota" deb atayverishimizning sababi [ota] leksemasida yosh ma'nosining

aniqlanmaganligidir. Shuning uchun xususiylikning tadqiqi tasvir deb atalsa, umumiylik mohiyatini ochish ta'rif yoki tushuntirish deb ataladi, zero u xususiyliklarni tushuntiradi, sabablarini ochib beradi.

Xususiyliklarni tavsiflash va bu tavsiflarni umumlashtirish usuli oddiy mantiq, jumladan, uning uchinchi mustasno qonuniga tayansa, umumiylik mohiyatini ta'riflash va ularni umumlashtirish dialektik mantiqning tahlil usullariga tayanadi. Dialektika aqliy tahlil bilan xususiyliklar tavsifi asosida ulardagi umumiyliklarni ochish yo'llarini o'rgatuvchi metodologik ta'limotdir. Dialektik mantiq umumiylik va munosabatlar bilan ish tutgani uchun u umumiyliklarni hamma vaqt taraqqiyotda, o'zgarishda tahlil qiladi. Shuning uchun u dialektikaning umumiylik-xususiylik, zot (substansiya) va sifat (atribut), mohiyat va hodisa, sabab-oqibat, shakl va mazmun kategoriyalari, qarama-qarshiliklar birligi va kurashi, miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tishi, inkorni-inkor qonunlari bilan ish tutadi. Keyingi uch qonun dialektik mantiqning xususiy qonuni "uchinchi shart" yoki "oralik uchinchi" qonunida mujassamlashadi.

Haqiqatda aqb, aqb qarama-qarshiligiga befarq bo'lgan uchinchi, ya'ni a ning o'zi mavjudligini Hegel ta'kidlaydi: "Bu A+A ham, -A ham emas, ammo +A ga ham, -A ga ham tengdir".¹

Masalan, [a] nutqda qatgiq ham, yumshoq ham bo'ldimi, mo''tadil ham bo'la oladi; [o] keng, [u] tor, zayukirning o'rtasida o'rta keng [o'] turadi. [-di] morfemasi nutq paytidan oldin, [-gay] keyin sodir bo'ladigan voqealarni ifodalasa, bu ikki zidlikni [-a], [-y] nutq paytida bo'ladigan voqealarni bildirib biriktiradi.

Xususiyliklarni fahmiy tavsiflash fanda idrokiy yo'l bilan umumiyliklar mohiyatini ochish uchun zamin ahamiyatini o'tasa, umumiyliklar mohiyatini ochish qanday nazariy va amaliy qimmatga ega?

Umumiyliklar mohiyatini dialektik mantiq usullari bilan ochish, xususiyliklar xususiyatlarini tushuntirish umumiylik qonuniyatlari asosida amaliyotga yangicha yondashish imkoniyatlarini beradi, ya'ni amaliyotga ilmiy yondashiladi.

Bizning tilshunosligimizda bu, albatta, yangi taraqqiyot bosqichidir. Bu bosqichni "lison — nutq" bosqichi deb atash mumkin. Agar "nutq - lison" bosqichi tilshunoslik fani uchun xususiyliklarni tasvirlab, ilmiy, aqliy, idrokiy tahlil uchun zamin tayyorlagan bo'lsa, "nutq lison" bosqichi mazkur tasvir asosida umumiyliklar tizimini (lisonni) ochish imkoniyatini, qonuniyatlar sistemasini ishlab chiqishi haqida yuqorida aytib o'tgan edik. Bu tizim esa tilshunoslik fani va amaliyotida yangi turdagi - hozirgidan ko'ra samaradorroq, ko'proq amaliy qiymatga ega bo'lgan ishlarni yo'lga qo'yadi. Umumiylik va butunliklar

¹ Гегель. Наукологии. В 3-хт. т.2. -М.: Мьюль, 1971 -С.64

ochilgach, amaliyot xususiyliklar tavsifi bilan emas, balki qonuniyatlar asosida xususiyliklarni boshqarish, ularni inson talablari, maqsadlari yo'lida ishlatish uchun yo'l ochib beradi.

"Lison - nutq" bosqichi tilshunoslik fani oldiga yangi vazifalar qo'yadi. Fan oldida lisoniy umumiyliklarning voqelashuvi (aktuallashuvi) masalalarini o'rganish vazifasi turadi. Bu har bir lisoniy umumiylik, xususan, qoliplar va qurilmalar qay sharoitda, qanday shaklda voqelashishi kabi masalalarga alohida e'tibor berishni talab qiladi. Bu esa voqelashish, aktuallashish, aktual bo'linish, tag ma'no (presuppozitsiya), uslubiy xoslik va maqsadlar masalasiga tamoman yangicha yondashish imkoniyatlarini beradi va ular oldiga nutqni ixtisoslash va maqsadli tuzish nuqtai nazaridan yangi vazifalar qo'yadi.

II BOB. TILDAGI XUSUSIYLIK VA UMUMIYLIK LARNING TAVSIFI

1-§. UMUMIY VA XUSUSIY MA'NO

Istalgan butunlik (xoh xususiy, xoh umumiy ko'rinishda bo'lsin) shakl va ma'no tomonlaridan iborat ekanligini aytib o'tdik. Xususiylik va umumiyliklarda shakl masalasiga quyida to'xtalib o'tamiz. Hozir umumiylikning ikkinchi tarkibiy qismi, uning mazmuni haqida fikr yuritamiz. Mazmun butunlikning ichki tomonidir. Tilshunoslar uchun bu maktab ona tili fani sistemasidan ma'lum. Har bir so'zning, har bir qo'shimchaning shakl va ma'no tomoni borligi ayon.

Xususiylklarning ham, umumiyliklarning ham o'ziga xos mazmuni bo'ladi. Oddiy bir chinni piyolani olib ko'raylik. Xususiy bir piyolani biz ham suyuqlik ichish quroli, ham o'lchov andozasi, hali aylana chizish uchun vosita, hali biror narsaga zarba yetkazish uchun qurol, hali sovg'a sifatida rang-barang mazmunlarda ishlata olamiz. Xususiylikning har bir qo'llanishdagi mazmuni xususiy va takrorlanmasdir. Lekin piyolaning umumiy mazmuni ham bor. Umumiy piyolaning mazmunini o'zbek milliy kichik hajmli ro'zgor buyumlaridan biriligi va qo'lda suyuqlik ichish uchun moslashganligi tashkil etadi. Xususiylklarning ma'nosi har bir qo'llanilish sharoitiga ko'ra xususiy va muayyan bo'lsa, umumiylik mazmuni umumiylik uchun barqaror, zamon-makon tushunchalaridan holidir. Xususiylik ma'nosi zamon-makonda bog'langandir. Shuning uchun umumiylik va xususiylklarning mazmuni deganda nafaqat ularning nimani atab kelishi, balki nimaga xizmat qilishi ham mazmun tarkibiga kirishi lozim. Nutqda qo'llanilgan har bir nutqiy hosilaning o'zining xususiylik sifatida muayyan va aniq ma'nosi (vazifasi) va har bir lisoniy umumiyliklarning o'ziga xos umumiy ma'nosi (vazifasi) mavjud.

Chunonchi, "Bu daraxtlar serhosil" gapida bir nutq parchasi berilgan. Buni tovushlarga, bo'g'inlarga, so'zshakl, so'z birikmalari va gapga ajratish mumkin. Har bir ajratilgan bo'lakning biz ko'rib (eshitib) turgan shakllaridan tashqari vazifasi ham bordir. (b) va (u) tovushlari (bu) so'zining (ko'rsatish olmoshining) shaklini hosil qilmoqda. Tovushlarning vazifasi ham aslida shu shaklni hosil qilishdan iborat. Xuddi shunday tarzda qolgan tovushlar boshqa hosilalar shaklini hosil qilayapti. Har bir so'z va qo'shimcha bu gap tarkibida muayyan vazifa bajarmokda. (Bu) ko'rsatish olmoshi aniqlash, muayyanlashtirish, (daraxt) so'zi borliqdagi muayyan mavjudotni atab kelish, (-lar) esa bu mavjudotning bir necha ekanligini ko'rsatish vazifasini bajaryapti. Xuddi shuningdek, boshqa so'z va qo'shimchalar ham shu gap tarkibida o'ziga xos ma'noga ega.

Boshqa bir matnda mazkur gapdagi nutqiy hosilalar tamom boshqacha ma'no kasb

etishi mumkin. Lisoniy umumiy ma'no nima?

Falsafiy nuqtai nazardan bunga ta'rif berish qiyin emas. Chunki falsafa butunlikning mazmuni deyilganda uni ma'lum bir shaklga hamrox va qandaydir ma'no ifodalash yoki vazifa bajarish qobiliyati deb tushunadi.

Shu jihatdan lisoniy ma'noga butunlik sifatida olingan lisoniy umumiylikning shakliga hamroh ichki ideal tomon va vazifa deb ta'rif berish mumkin. Lekin baribir bu ta'rif lisoniy umumiyliklarning ma'no tomonini, tabiatini ochib berolmaydi. Shuning uchun lisoniy umumiyliklarning har birining umumiy ma'nolari tabiatini alohida-alohida olib ko'ramiz. Aytib o'tganimizdek, lisoniy umumiyliklar fonemalar, morfemalar, leksemalar va qoliplardir. Fonemalarning umumiy ma'nosi sifatida lisoniy birliklarning shakliga tartib berish va lisoniy birliklar shaklini bir-biridan farqlash sanalishi mumkin.

Umumiy ma'noning tabiati qanday? Dialektika bunga ham e'tirozga o'rin qoldirmaydigan javob beradi: umumiy ma'no dialektik butunlik tabiatiga ega. Dialektik butunlik esa umumiylikni, xilma-xillikni, qarama-qarshilikni va taraqqiyotni o'z ichiga olgan bir butunliqdir.

Bu asosda morfemalarning umumiy ma'nosi ham dialektik tabiatga ega bo'lgan bir butunlik sifatida ta'riflanishi mumkin.

Demak, morfemalarning umumiy ma'nosi morfemaning qo'shimcha sifatida nutqda voqelantira oladigan xususiy ma'nolarining oddiy arifmetik yig'indisi ham emas, ularning birortasi (tipik, uzual) ga ham teng emas, ularning hammasiga bo'linadigan turg'un yaxlitlik ham emas. Morfemaning umumiy ma'nosi shunday tabiatga egaki, u ma'lum sharoit ta'siri ostida barcha lug'aviy xususiylklarga qo'shilgan qo'shimchalarning ma'nolarini tushuntira oladi.

Morfemaning umumiy grammatik ma'nosi (UGM) qaerda va qanday ochiladi? UGM ni ajratish - tekshirishda mavhumlashtirishga asoslanish natijasi. UGM lar xususiy grammatik ma'no (XGM) larga nisbatan yuqori daraja mavhumotdir.

Leksemalarda ham umumiy ma'no shu leksemaning o'zi munosabatdosh bo'lgan leksemalar qatoridagi o'rnidan ochiladi. Biz "ota" leksemasining ongimizda quyidagi leksik paradigmada yashashini aytib o'tgan edik : [bobo] : [buvi]

[ona] : [ota]

[bola]

[nevara]

Bu paradigmadan [ota] leksemasining ma'nosini "birinchi avlod, bevosita qon-qarindosh, katga, erkak" sifatida belgilagan edik. Mana shu ma'no [ota] leksemasining umumiy ma'nosidir.

Qoliplar murakkab lisoniy birliklardir, shuning uchun ularning umumiy ma'nosi ham murakkab bo'ladi va qisman qolipning o'zida beriladi. Qiyoslang: [fe'l + -uvchi q fe'ldan anglashilgan harakatni bajaruvchi], [ot + -ga q otning jo'nalish kelishigi shakli].

2-§. UMUMIY VA XUSUSIY GRAMMATIK SHAKL

Nutqiy - xususiy grammatik ma'no (XGM) lar va lisoniy -umumiy grammatik ma'no (UGM) larning farqlanishi ularning shakllanuvida ham xuddi shunday farqlov masalasini ko'ndalang qilib qo'yadi.

XGM ning shakllanuvi masalasini ham,UGM shakllanuviga nisbatan biroz aniqroq bo'lsa-da, u qadar ravshan deb bo'lmaydi. Chunonchi, XGM ning ifodalovchisi hisoblangan shakl maqomini belgilash bir necha jihatdan munozaralidir:

bu shakl yana boshqa xil XGM larni ham ifodalay oladi;

shu XGM boshqa xil shakllarda ham ro'yobga chiqa oladi;

XGM ni ifodalashda muayyan shaklning o'zigina ishtirok etmaydi. (ya'ni butun so'zshakl XGM ning ifodalovchisidir)...

XGSh ning biroz munozarali bo'lsa-da hozirgi zamon tilshunosligi uchun ma'qul ta'rifini quyidagicha berish mumkin: XGSh - XGM ning ifodalovchisi. Ya'ni ko'plik XGM ning ifodalovchisi - (-lar).

UGM muayyan til birligining barcha qo'llanishlari uchun asos bo'lgan lisoniy mohiyatdir. XGM lardan farqli o'laroq uni kuzatish imkoni yo'q. Shunday ekan, uning shakli haqida gapirish mumkinmikan? Umuman, mavhum va ideal mohiyatning shakli bo'lishi mumkinmi?

Muammo falsafiy tabiatga egadir.

Masalaga falsafiy-dialektik nuqtai-nazardan yondashish bu UGM (mohiyat) uchun shakl mavjudmi yoki mavjud emasmi degan muammoni kun tartibidan olib tashlaydi. Narsa yashashi, mavjud bo'lishi uchun butun bo'lishi kerak. Chunki mustaqillik va mavjudlikni butunlik ta'minlaydi. Butunlikning o'zi esa shakl bilan ta'minlanadi.

Xususiyliklarda shakl ularning bevosita kuzatishda (sezishda) berilgan tomonini tashkil

qiladi va munozarali muammo tug'dirmaydi. Ammo mohiyat mavjuddir va uning mavjudligi xususiyliklar mavjudligining asosidir. Demak, u ham butunlikdir va shakllangandir. Bundan kelib chiqadiki, umumiy grammatik shakl (UGSh) ham mavjud ekanligi shubhasiz ekan. Lisoniy o'rin va sharoit ham UGSh tarkibiga kiradi. Masalan, "noaniq miqdoriy ko'plik va bo'linuvchan-bo'linmas sifat" UGM si [-lar] bilangina ifodalanadi deb bo'ladimi? Yo'q, albatta. Bu UGM ni "atov birliklarga egalik va kelishik qo'shimchalaridan oldin, sub'ektiv munosabat bildirilmaganda qo'shilgan [-lar]" ifodalaydi. Xuddi shu o' r i n (egalik va kelishik qo'shimchalaridan oldin), sharoit (sub'ektiv munosabat bildirilmaganda) va shu fonemalar tizimi [-lar] UGM ning UGSh sidir.

3-§. GRAMMATIK KATEGORIYA VA GRAMMATIK SHAKL

Grammatik shakl va grammatik kategoriya grammatikaning muhim tushunchalaridandir va bu tushunchalar o'zaro uzviy bog'langandir. Morfemalarning umumiy ma'nosi morfemalar qatori (paradigmasi)da ochilishi haqida gapirib o'tdik.

Shakl va kategoriya tushunchalari mana shu morfemaning umumiy ma'nosi va uning paradigmasi bilan uzviy bog'langandir. Paradigma alohida morfemaga nisbatan butunlikni tashkil etib, morfemadan kattadir. Morfema paradigma ichiga butunlikning tarkibiy qismi sifatida kiradi. Kategoriya va shakl mana shunday butun-bo'lak munosabatlari bilan bog'langan. Alohida bir morfema paradigmasi butunlik sifatida kategoriya sanalib, shu butunlik tarkibidagi alohida morfema uning tarkibiy qismi, birligidir.

Kategoriyaning t a b i a t i g a ko'ra kategoriyalar so'z yasash kategoriyalari va so'zlarni nutq talablariga moslashtiruvchi, nutqda so'zlarning bir-biri bilan aloqaga kirishishini ta'minlovchi so'z o'zgartuvchi deb ataladigan kategoriyalarga bo'linadi. Bu ta'birda "so'z yasalishi" va "so'z o'zgartuvchi" atamalarida "so'z" atamasining turli ma'nolarda ishlatilganiga e'tibor berish kerak. Birinchi holatda "so'z yasalishi" atamasida morfema yoki qoliplar, darhaqiqat, yangi nutqiy yasama - atov birligi - yasama so'z hosil qiladi. Masalan, "o'qitmoq" bir atov birlik, ya'ni muayyan bir holat-harakat ifodalaydi, "o'qituvchi" esa yangi atov birligi. Shuningdek, "do'ppi" bosh kiyimining bir turini atovchi atov birligi, "do'ppili", "do'ppisiz" (kishi) tamoman boshqa-boshqa atov birliklaridir.

"O'qituvchi", "do'ppili", "do'ppisiz" kabi nutqiy hosilalarni- yasama so'zlarni beruvchi [fe'l + -uvchi - fe'l anglatgan ish- harakatni bajaruvchi], [ot + -li q ot anglatgan narsaga ega ekanlik belgisi], [ot + -siz q ot anglatgan narsaga ega emaslik belgisi] qoliplarda qo'shiluvchining ma'nosi va atalmish hosilaning ma'nosi bir-biridan farq qiladi, ya'ni yangi so'z yasaladi. Bunday qoliplar so'z yasash qoliplari, ularning paradigmalari esa so'z yasash

kategoriyalari deb yuritiladi. Har bir soʻz yasash qolipining bu qolipning oʻzida aks ettirilgan umumiy maʼnosi mana shu paradigmalarda ochilishi lozim. Shuni alohida taʼkidlash kerakki, oʻzbek tilida soʻz yasovchi kategoriyalarni kategoriyalar, yaʼni butunliklar - paradigmalar sifatida oʻrganish ishiga kirishilganiga uzoq boʻlgan emas.

Zeroki soʻz yasashni sistema, tizim sifatida oʻrganishning ibtidosi unumli va unumsiz soʻz yasash qoliplarini farqlash, unumli soʻz yasash qoliplarinigina soʻz yasash tarkibiga kiritib, unumsiz soʻz yasash qoliplarini toʻla-toʻkis leksika tarkibiga kiritishdan iborat. Shu izlanishlar amalga oshirilmas ekan, soʻz yasash kategoriyalarini ajratish va ularni oʻrganish mumkin emas.

Unumli soʻz yasash qoliplari alohida ajratilgandan keyingina qoliplar orasidagi oʻxshashlik va farqlar asosida ularni paradigmalariga, yaʼni kategoriyalarga birlashtirish va shu kategoriyalar doirasida har bir qolipning umumiy shakl va umumiy maʼnosini, yaʼni uning mohiyatini ochish mumkin. Hozirgi kunda bunday ishni amalga oshirish mumkin emas, buning uchun yetarli fahmiy-empirik asos, zamin yoʻq. Shu tufayli bu ish bilan shugʻullana olmaymiz. Shuni taʼkidlash bilan chegaralanamizki, soʻz yasash qoliplari bu qoliplardagi qoʻshiluvchining atalmishini hosilada oʻzgartiruvchi qolipdir.

Bunday qoliplarning oʻxshash, monand siralari esa maʼlum turdagi soʻz yasovchi kategoriyalardir. Bu bizga soʻz yasovchi kategoriyalarni soʻz oʻzgartuvchilardan farqlashga yordam beradi.

Soʻz oʻzgartuvchi kategoriyalar ham qoliplardan tashkil topadi. Ularning soʻz yasovchi kategoriyalardan farqi shundaki, qoliplardagi qoʻshiluvchi va hosilaning lugʻaviy atash-nomlash maʼnolari bir-biridan farq qilmaydi. Soʻz oʻzgartuvchi kategoriyalar atov birliklarni nutq sharoitiga moslashtirib, soʻz birikmalari va gaplar tuzishga xizmat qiladi. Shuning uchun "soʻz oʻzgartuvchi" atamasida "soʻz" "atov birligi" degan maʼnoni bildiradi. Har qanday qolipning qoʻshiluvchi qismi atov birliklari boʻlgani kabi soʻz oʻzgartuvchi qoliplarning ham qoʻshiluvchi qismi atov birliklari - leksema va yasama soʻzlardir ... Lekin ularning hosilalarining atov maʼnosi qoʻshiluvchining atov maʼnosidan farq qilmaydi. Bunday qoliplar lisoniy va nolisoniy munosabatlarning maʼlum bir morfema yoki qolipda mujassamlashgan mavhum inʼikosini aks etgirib, atov birliklarni nutq extiyojlariga moslashtirish uchun xizmat qiladi.

Soʻz oʻzgartuvchi kategoriyalar grammatik kategoriyalar jumlasiga kiradi. Grammatik kategoriya esa yana ikki tushuncha-grammatik maʼno va grammatik forma tushunchalari bilan bogʻlangan. Shuning uchun grammatik maʼno, grammatik kategoriya va grammatik shakl talqinlari oʻzaro uygʻun boʻlishi kerak. Biz ularga quyidagicha taʼrif beramiz:

Grammatik maʼno lisoniy va nolisoniy munosabatlarning muayyan shakl (qolip) da

mujassamlangan mavhum in'ikosidir.

Grammatik ma'noning tashuvchisi va ifodalovchisi grammatik shakldir. Grammatik shaklning hosil bo'lishiga ko'ra leksik (takror, juftlash), morfologik (sintetik), sintaktik (tartib, kompozitsiya), fonetik (urg'u, ohang, ton) kabi turlar ajratiladi.

Tabiatan agglyutativ va sintetik bo'lgan o'zbek tilida grammatik ma'no ifodalashning asosiy usullaridan biri affiksatsiya bo'lganligi sababli, grammatik ma'noning tashuvchisi asosan morfologik-grammatik shakl bo'ladi.

O'zaro munosabatchilik morfemalar paradigmasi morfologik- grammatik kategoriya deb ataladi. Yuqoridagi tavsiflar asosida muayyan grammatik kategoriyani ko'rib o'tsak.

5-§. NISBAT KATEGORIYASI

Nisbat (ayrim xollarda "daraja") kategoriyasi borasida olib borilgan tadqiqotlar anchagina bo'lib, ularda bu kategoriyaga berilgan baholar ham turlichadir.

Nisbat kategoriyasi boshqa morfologik kategoriyalardan o'zining ayrim xususiyatlari bilan ajralib turadi (xususan, lug'aviy jihatning bir qadar ustunligi bilan). Shunga ko'ra uni baholashda tilshunoslarning fikrlari ham birmuncha tarqoq. Shu bilan birga ularni jamlab turuvchi jihat ham yo'q emas: deyarli barcha tilshunolar nisbatning fe'l so'z turkumiga tegishli ekanini ta'kidlab keladilar.

Nisbat kategoriyasini ta'riflashda yuzaga kelgan qarashlarni V.S.Xrakovskiy uchga bo'ladi:

1. Semantik yo'nalish tarafdorlari (F.F.Fortunatov, A.M.Peshkovskiy, R.O.Yakobson va boshqalar) asosan nisbat shakllarining ma'no tomoniga e'tibor berib, ular harakatning bajaruvchiga bo'lgan turlicha munosabatini ko'rsatadi, deb hisoblaydilar.

2. Sintaktik yo'nalish (A.V.Isachenko va boshqalar) bu kategoriya fe'lning egaga munosabatini ko'rsatadi degan xulosa bilan farqlanadi.

3. Semantik - sintaktik yo'nalish bo'yicha esa nisbat shakllari harakat va uning sub'ektining ega va to'ldiruvchiga bo'lgan munosabatlarini ko'rsatadi (A.I.Moiseev).¹

Bunga qo'shimcha ravishda, ayniqsa, turkiyshunolar orasida keng tarqalgan to'rtinchi bir yo'nalishni ham ko'rsatish mumkin. Aftidan bu yo'nalishga asos qarashning yuzaga kelishida turkiy tillarda nisbatning o'ziga xos xususiyatlarga ega ekanligi sabab bo'lgan: ushbu qarash tarafdorlari nisbatni lug'aviy-grammatik yoki so'z yasovchi-shakl

¹ Храковский В.С. Очерки по общему и арабскому синтаксису. - М.: Наука, 1973. - С. 168

yasovchi kategoriya deb baholaydilar.²

Turkiy fe'l, darhaqiqat, nisbat qo'shimchalarini olish bilan anchagina o'zgarishga uchraydi. Hatto ba'zida lug'aviy ma'no butunlay o'zgarib ketishi ham mumkin: *kelmoq - kelishmoq, kermoq — kershmoq, og'rimoq- og'rinmoq...*

Biroq nisbat kategoriyasining tabiatiga yanada sinchiklab nazar tashlash uni, hatgo qisman bo'lsa-da, so'z yasovchi deb atash uchun shoshilmaslik kerakligini ko'rsatadi. Bir necha fe'lning nisbat qo'shimchalari olib o'zgarishiga e'tibor beraylik:

- a) *yur - yurgiz - yurildi;*
- b) *tara- tarat - tarandi;*
- v) *bil — bilishdi - bilindi.*

Ko'rinadiki, nisbat qo'shimchalarining qo'shilishi so'z ma'nosiga muayyan ta'sir ko'rsatmoqda. Biroq bu xil ta'sir barcha grammatik ko'rsatkichlarda ham mavjud bo'ladi. Nisbat qo'shimchalarining ta'sir kuchi boshqa grammatik ko'rsatkichlardan ancha ustun. Ammo bu ustunlik "yangi so'z hosil bo'ldi" deyish uchun yetarli emas.

Nisbatda so'z yasovchilik imkoniga alohida e'tibor bilan qaragan tilshunoslarning ham xech birisi uni "so'z yasovchi" kategoriyalar sirasiga o'tkazib yubormaganligi ham fikrimizning dalili bo'ladi.

Nisbat kategoriyasi tahlilida har turli chalkashliklardan qochish niyatida bu atamadan saqlanish lozim.

Nisbat ma'nosida lug'aviy jihatning mavjudligi, to'g'rirog'i, boshqa kategoriyalarga nisbatan kuchliligi (ya'ni lug'aviy jihat boshqa grammatik-morfologik kategoriyalarda ham shubhasiz mavjud) uning ushbu jihatiga alohida e'tibor bilan qarash lozimligini ko'rsatadi.

Lug'aviy jihat ustunligi nisbat ko'rsatkichlarida asosan ikki jihatdan namoyon bo'ladi:

birinchidan, nisbat qo'shimchalari fe'l o'zaklarga qo'shilishda nomuntazamdir. Ya'ni muayyan qo'shimcha ayrim fe'llarga qo'shilishi, ayrimlariga qo'shila olmasligi mumkin;

ikkinchidan, o'zak va hosila boshqaruvida farqli jihat ancha yorqin bo'ladi.

Bu shakllardan har biri bir nechtdan fonetik, uslubiy ko'rinishlarga ega.

Ushbu shakllar tahliliga o'tishdan avval o'timli-o'timsizlik haqida to'xtalish lozim.

O'timli-o'timsizlik muntazam nisbat tushunchasi bilan yonma-en tilga olinadi. O'timli-o'timsizlik fe'l valentligidagi o'ziga xos xususiyatdir: o'timli fe'llar (a) valentligida tushum kelishigidagi so'z borligi bilan bunday valentlikka ega bo'lmagan o'timsiz (b) fe'llardan farqlanadi:

² Баскаков Н. А. Выявление глагольных категорий в тюркских языках // Типология грамматических категорий. -М.: Наука-1975. Иванов С.Н. "Родословное древо тюрков" Абулгази-хана. -Т.: Фан,1969. Нигматов Х.Г. Функциональная морфология торкязычных памятников XI-XIIвв.-Т: Фан,1989

a) *kitobni o'qi, uyni supur, nonni yeb ol;*

b) *maktabga bor, kursida o'tir...*

O'timli-o'timsizlik masalasiga turlicha qarashlarni ikki katta guruhga jamlash mumkin: birinchi guruhga o'timli-o'timsizlikni grammatik kategoriya deb qarovchilar kiradi.¹ Ikkinchi guruhga o'timli-o'timsizlikni lug'aviy hodisa deb hisoblovchilar kiradi.²

O'timli-o'timsizlik, darxakikat, lugaviy hodisa bo'lib, uning morfologik kategoriya emasligi ikki jihatdan kelib chiqadi:

birinchidan, o'timli-o'timsizlikni ifodalovchi, muntazam ziddiyatlar tizimiga ega maxsus shakllar yo'q. Ikkinchidan, ayni bir so'z muntazam ravishda faqat o'timli-o'timsizligiga ko'ra farqlanuvchi hosila shakllarga ega bo'lolmaydi. Ayrim nisbat shakllari muayyan fe'llarning o'timli-o'timsizlikka ko'ra farqlanuvchi shakllarini hosil qilsa ham, bu hodisani nisbat shakllari mohiyati bilan bog'liqligi, fe'lning ayrim guruhlaridagina yuzaga chiqqanligi tufayli muntazam morfologik kategoriya sifatida baholab bo'lmaydi.

Aniqlik nisbat O - nol ko'rsatkichli. Barcha O ko'rsatkichlar kabi aniq nisbat ham mohiyatan g'oyat serkirra. Tarkibida O mavjud bo'lgan har qanday morfologik kategoriya kabi nisbatda ham qolgan barcha kategoriantlarga vazifadoshlik qila oladi. Albatta, uslubiy va grammatik chegaralanishlar ham yo'q emas. Ammo O fe'lning qaysi lug'aviy maydonga mansubligiga, qanday mayl, shaxs yoki sonda turganligiga qarab harakat bajaruvchisi (S) va ob'ekti (O) ga turlicha munosabatlar ifodalay oladi: *Bu pulga hech narsa bermaydi* (majhullik).

...ikkita toshdan "darvoza" yasab olgan bolalar koptok tepayapti (birgalik) (O'. Hoshimov).

Aniq nisbat fe'l asos ifodalayotgan harakat sub'ektining (grammatik) aniqligi va ob'ektining vositali (a) ham, vositasiz (b) ham bo'la olishi bilan harakterlanadi:

a) *Kesak bilan tushirib qolgim keldi-yu, dadamdan hayiqdim.*

(O'.Hoshimov)

b) *Safar aka ...Ikrom akaning qo'lini siltab tashladi.*

(O'.Hoshimov)

Aniq nisbatdan boshqa barcha nisbat shakllari, jumladan, majhul nisbat uchun ham muayyan tasniflovchilik xususiyati xos: majhul nisbat (ko'rsatkichi *-(i)l*, *-(i)n*), odatda, o'timli fe'llardan yasaladi (a). O'timsiz fe'llardan bu nisbatni hosil qilish kamdan- kam uchraydi (b).

¹ Юлдашев А. Категория переходности-непереходности // Грамматика современного Башкирского литературного языка. -М.,1981. С.242. Султонсаидова С. Ўзбек тилидаги грамматик категорияларнинг ўзаро муносабати: Филол. фанлари доктори дис. автореф. -Тошкент, 1994

² Нигматов Х.Г.Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. -Ташкент: Фан, 1989. -С. 18. Ҳожиёв А. Фейл. -Тошкент, 1973. -Б.83

a) *Orasida kichikrog'i ham topilib qolar.* (O'.Hoshimov)

O'tayotir insof deb atalgan bir ko'priktan. (A.Oripov)

b) *Yig'lanmasin, nega yig'lanadi.* (A.Qahhor)

Majhul nisbat o'zi qo'shilayotgan fe'l asosni sub'ekt valentligidan maxrum qiladi. Natijada mantiqan ob'ektni bildiruvchi so'z sub'ekt mavqeiga o'tib koladi:

Ma'muriyat tomonidan chiqarilgan buyruq bajarildi.

Majhul nisbatning qo'llanishiga ikki xil sabab bo'lishi mumkin:

1.) Sub'ekt haqida ma'lumot yo'qligi.

2.) Sub'ekt haqida ma'lumotga bee'tiborlik.

Majhul nisbat o'timli fe'llarni o'timsizga aylantiradi.

O'zlik nisbat ko'rsatkichlari shaklan majhul nisbat ko'rsatkichlari bilan bir xil: *-(i)l, -(i)n ...o'zlik nisbat ham o'timli fe'lni o'timsizga aylantiradi.* Ammo mohiyatan majhul nisbatdan farq qilib, sub'ekt ish-harakatni o'z ustiga olishi bilan harakterlanadi: *Bola o'randi. Gul ochildi.*

O'zlik va majhul nisbatni farqlash qiyin bo'lib qolgan hollarda gap egasiga e'tibor berish lozim. Agar gapning egasini vositasiz to'ldiruvchiga aylantirish imkoni bo'lsa, bu majhul nisbat. Qiyoslang: *qo'shiq aytili // Hofiz qo'shiqni aytdi.* Basharti gap egasida bu xil imkoniyat bo'lmasa, demak bu o'zlik nisbat ekan: *Chindan ham qaygadir berkindi bahor.* (A.Oripov)

Orttirma nisbat boshqa nisbatlardan, avvalo, o'zining ko'rsatkichlari ko'pligi bilan farq qiladi. Orttirma nisbat shaklini quyidagi ko'rsatkichlar hosil qiladi: *-dir (-tir), -gaz (-giz, -kaz, -kiz), -t, -iz, -ir, -ar, -sat.* Bu ko'rsatkichlarning bir nechitasi birdaniga bir asosga qo'shila oladi: *qaytargiz, qarattir, tomizdir.* O'zbek tili uchun odatiy bo'lmagan bunday hol (ko'rsatkichlarning ko'pligi, shuningdek, qavatlanib qo'llanishi)ga sabab sifatida umuman nisbat uchun harakterli bo'lgan lug'aviylashuv imkoniyatining orttirma nisbatda yanada kuchliligi natijasida lug'aviy jihat kuchaya boshlagan ko'rsatkich ustiga grammatik jihat ustunligini oshirish uchun yana bir orttirma daraja ko'rsatkichi qo'shilishini ko'rsatish mumkin. Masalan, tarixan *kap+t+ar, sinxron ishla+t+tir kabi.*

Orttirma nisbat mazmunan murakkab bo'lib, o'zi qo'shilayotgan fe'l asosda ancha o'zgarish yasaydi. Bu nisbat odatda harakatga yo'l qo'yish, unga majburlash ma'nosini ifodalaydi (a), biroq doim ham emas (b):

a) *bolani o'qitmoq, kirni yuvdirmoq;*

b) *misol keltirmoq, e'lonni eshittirmoq.*

Shuningdek, ayrim hollarda orttirma nisbat aniq nisbat bilan "teng" kelib qolishi mumkin, ya'ni harakatning yangi ob'ekti yuzaga kelmaydi. Bu holda ikki xil vaziyat yuzaga

chiqishi mumkin: orttirma va aniq nisbatni almashtirib qo'llasa bo'ladi (a), ikki nisbatni almashtirish imkoni bo'lmaydi (b):

a) *Otish yetaklagancha ustiga bostirib. kelayotgan Zakunchi...*

U shunday shiddat bilan boshini silkitdiki ... (O'.Hoshimov)

b) *To'yini ko'rmadim, aqalli vasiyatini bajo keltiray !*

Boyagi mudhish tovush yana qaytarildi. (O'.Hoshimov)

Birinchi holat nisbat ko'rsatkichi tarkibidagi semantik jihat ustunlik qila boshlaganini ko'rsatsa, ikkinchi holat bu jarayon oxirlashayotgan davrga xos. Orttirma nisbat ko'rsatkichlari o'timli va o'timsiz fe'llarga birday qo'shilaveradi. O'timsiz fe'lga qo'shilganda, uni o'timliga aylantiradi: *ket - ketgaz, uch-uchdir*.

Birgalik daraja o'timli va o'timsiz fe'llarga birdek qo'shilaveradi va fe'lda o'timlilik nuqtai nazaridan hech qanday o'zgarish yasalmaydi. Birgalik daraja ko'rsatkichi *-(i)sh* qo'shilganda ko'plik (a), birgalik (sovmestnost) (b), o'zarolik (v), shuningdek boshqa - navbatlashuv, yordamlashuv (g) kabi ma'nolar yuzaga chiqadi:

a)... *bular radioga, ya'ni gap zavodiga ketayotganini oldindan bilishgan...*

(A.Qahhor)

b) *Mening qizlarim va kampirim yigitning oldiga afsonaviy emas, zamonaviy shartlar qo'yishadi.* (A.Qahhor)

v) *Radio xodimlarining o'zlari ham o'zaro bu tilda gatashishmaydi.*

(A.Qahhor)

g) *Lola onasiga kir yuvishdi.*

Birgalik daraja o'zi qo'shilayotgan fe'l asos boshqaruvida o'zgarish yasay oladi: vositali to'ldiruvchi ko'makchili vositali to'ldiruvchiga aylanishi mumkin. Bunda birgalik nisbatga xos bo'lgan "ko'pchilik" ma'nosi, odatda, yo'qoladi:

Fotima singlisi bilan so'rashdi.

"Ko'plik" ma'nosining yo'qolishiga nisbatlar uchun ko'p uchrovchi bo'lgan "lug'aviylashuv", ya'ni morfologik shakl tarkibida grammatik va semantik jihatlardan birinchisining susayishi sabab bo'ladi. "Ko'plik" ma'nosini tiklash uchun nisbat qo'shimchasi qavatlanadi:

Fotima bshan singlisi so'rashishdi.

NISBAT SHAKLLARINING MUNOSABATLAR TIZIMI

Nisbat kategoriyasini o'rganganlarning bu kategoriya mohiyatiga qarashlarini uch katta guruhga bo'lish mumkin:

1. Nisbat kategoriyasi harakat (H) ning sub'ekt (S) va ob'ekt (O) ga munosabatini ko'rsatadi.

2. Nisbat kategoriyasi H ning S va O si orasidagi munosabatini ko'rsatadi.

3. Nisbat kategoriyasi H ning S ga munosabatini ko'rsatadi.¹

Bu qarashlardan qaysinisiga qo'shilishni aniqlash uchun nisbat shakllarining grammatik-semantik xususiyatlari va ziddiyatlar tizimiga nazar solsak. Nisbat kategoriyasi shakllari ma'nosi barcha grammatik shakllarniki singari ziddiyatli ikki tomondan iborat. Ko'rib o'tilgan muayyan shakllar tahliliga e'tibor bersak, bu shakllar grammatik ma'nolarini ikki tipga ajratish imkoni borligi ko'rinadi. Birinchi tipga nisbatdan boshqa kategoriyalarda ham ifodalanuvchi yoki boshqa kategoriyalar ta'sirida yuzaga keluvchi grammatik ma'nolar - shaxs (aniqrog'i shaxssizlik) va son (aniqrog'i ko'plik) ma'nolari kiradi.

Ikkinchi tipga faqat nisbatga xos bo'lgan fe'lning S va O boshqaruvida o'zgarish yasash imkonini kiritish mumkin. Nisbat shakllari fe'l (harakat- H) ning S va O siga quyidagicha munosabatda bo'ladilar: aniq nisbatdagi fe'l o'zi ifodalayotgan HS si va H ni o'z ustiga olgan O1 ni ifodalovchi gap bo'laklarini boshqara oladi: S + O1 — H

Majhul nisbatda O1 ni boshqarish imkoni yo'qoladi: S — H. o'zlik nisbat va majhul nisbat bu jihatdan o'xshash bo'lib, o'zlik nisbatda ham O1 ni boshqarish imkoni yo'q. Har ikkala nisbatda ham O2 ni boshqarish imkoni bor.

Ortgirma nisbat va birgalik nisbat S ni boshqarish imkoniga muntazam ega. Biroq O1 ga nisbatan bu xil o'xshashlik yo'q. Orttirma nisbat O1 ni boshqarish imkoniga ega. Birgalik nisbat boshqarishi ham (a), boshqara olmasligi ham (b) mumkin.

a) *Opa-singil shu gapni aytishdi;*

b) *Opa-singsh aytishib qoldi.*

Demak,¹ S ni boshqaruv jihatidan nisbat shakllarida ziddiyat asosi yo'q (barcha shakllar S ni boshqara oladi). "O1 ni boshqarish-boshqarmaslik" belgisiga ko'ra aniq va orttirma nisbat bir tomondan (O1 ni boshqaradi), majhul va o'zlik nisbat bir tomondan (O1 ni boshqarmaydi) ekvipolent ziddiyatda turadi. Birgalik nisbat "O1 ni boshqarish" belgisiga ko'ra aniq va orttirma nisbat bilan, "O1 ni boshqarmaslik" belgisiga ko'ra majhul va o'zlik nisbat bilan qisman (privativ) ziddiyatga kirishadi.

Semantik jihatdan ham nisbat shakllari ma'nolari ikki xil tip bo'lib, birinchi — nisbatga

¹ Гуломов А. Феъл. -Тошкент, 1954. -Б.56. Ҳожиёв А. Феъл. -Тошкент: Фан, 1973. Ўзбек тили грамматикаси. 1.т. -Тошкент: Фан, 1975. -Б.445. Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. -Ташкент: Фан, 1989. -С.82-104. Султонсаидова С. Ўзбек тилидаги грамматик категорияларнинг ўзаро муносабати: Филол. фанлари доктори ...дис.автореф. -Тошкент, 1994. -Б.48.

¹ Бу ўринда фақат грамматик С ва О назарда тутилаётганини таъкидлаб ўтиш лозим. Мантикий С ва О га муносабат нуктаи назаридан нисбат шакллари бутунлай бошқача моҳият касб этадилар. "Диатеза ва нисбат" баҳсига қаранг.

xos ma'nolardan, ikkinchi — derivatsion ma'nolari kelib chiqqan "S ning aniq-noaniqligi" belgisiga ko'ra aniq, birgalik, orttirma, o'zlik nisbatlari bir tomondan, majhul nisbat bir tomondan ekvipolent ziddiyatga kirishadi. Shuningdek, har bir nisbat shakli yuqorida ko'rib o'tilgan "birgalik", "ketma-ketlik", "o'zarolik", "majburlash", "o'zini-o'zi" va hokazo ma'nolari bilan shu ma'nolar asos bo'lgan konkret qo'llanishlarda boshqa nisbat shakllari bilan ekvivalent ziddiyatda turadi. Derivatsion ma'nolar nisbat shakllarining qo'llanishi jarayonida asta-sekin ajrala boradi. Ular, oz bo'lsa-da, nisbatga xos grammatik xususiyat saqlanganda, shu kategoriya doirasida o'rganiladi (*misol keltirmoq, dugonasi bilan aytishib qolmoq*), aks holda so'z yasash doirasiga o'tib ketadi (*kelishmoq*).

Xulosa qilib aytganda, nisbat harakatning sub'ekt va ob'ektga munosabatini ifodalaydi, sub'ekt tabiatini ko'rsatadi. Nisbat shakllarida bu ma'no konkretlashadi:

Aniq nisbat S va O1 ni boshqaradi, aniq S ni ifodalaydi. Ortirma nisbat S va O1 ni boshqaradi, S harakatga "majburlovchi", "undovchi", "yo'l qo'yuvchi", "bajartiruvchi" va hkz. ekanligini ko'rsatadi.

Majhul nisbat S ni boshqaradi, bu S harakatni o'z ustiga oluvchi O dan kelib chiqqaniga ishora qiladi. O'zlik nisbat S ni boshqaradi, bu S harakatni bajaruvchi ham, oluvchi ham ekanligiga ishora qiladi. Birgalik nisbat S ni boshqaradi, bu S birdan ortiq ekanligiga va shu S lar orasidagi turlicha munosabatlarga ishora qiladi.

XULOSA

Dialektika asosida morfologiyani o'rganish tilning sistem tabiatidan kelib chiqib ob'ekt va metodologiyaning juda mos tushganini ko'rsatdi.

Umumiylik va xususiylik bir-biriga zid narsalar emas. Ularning qarama-qarshiligi dialektik, nisbiydir: xususiylikdan moddiy, shakliy, davriy, makoniy muayyanliklar chetlashtirilsa, u umumiylikka aylanadi va aksincha, umumiylikning moddiy, shakliy, davriy, makoniy voqelanishi xususiylikdir. Xususiyliklar qancha batafsil tavsif etilsa, xususiyliklar zahirida yotgan umumiylik mohiyatni ochish uchun shuncha mustahkam zamin yaratiladi.

Umumiyliklar aqliy tahlil, idrok usuli bilan ochiladi. Umumiylik jonli mushohadada berilgan xususiyliklarning juz'iy xususiyatlaridan holi etiladi va ongda tarkibiy qismlarning barqaror munosabatlaridan tashkil topgan butunlik tarxi (ramzi, timsoli, obrazi) sifatida mavjud bo'ladi va uni na fahm, na biror turdagi asbob-uskuna ilg'ab ololmaydi. Sistema va uning elementlari - unsurlari orasidagi munosabat (sistema sifatida morfema, morfologik kategoriya, morfologik sistema yoki umuman, til sistemasi olinishidan qat'iy nazar) da umumiy va xususiy munosabatlar dialektikasining tajallilashuvi ayon bo'ldi. Xususan, har qanday morfema o'zining xususiy qo'llanishlari uchun umumiydir (chunki har bir xususiy ko'rinish uning mohiyatidan bir zarra tashiydi), o'z navbatida u morfologik kategoriya - umumiylik uchun xususiydir (chunki har bir morfema morfologik kategoriya umumiy ma'nosidan bir zarra tashiydi), morfologik kategoriya esa morfologik sistema uchun xususiy hisoblanadi.

Morfemalar (umuman, har qanday til birligi kabi) shaklan va mazmunan turli xil ko'rinishlarga ega bo'ladi. Ammo variantlar qancha ko'p bo'lmasin, ularning barchasi bir umumiylikka birlashadi. Morfemaning lisoniy mohiyatini belgilashda morfemaning moddiy ko'rinishi haqidagi tasavvurdan ko'ra uning ma'no va vazifaviy mohiyati ko'proq ahamiyatlidir. Shuning uchun ma'no va vazifa jihatdan bir xil bo'lgan morfemaning nutqiy-moddiy shakllari mutloq o'xshash bo'lmasligi mumkin.

O'zbek tili morfologik tizimining quyidagi jihatlariga alohida e'tibor bilan qarash lozim ekanligi ko'rinadi:

1. O'zbek tili morfologik tizimida grammatik ma'no ifodalashning sintetik usuli amal qiladi. Ayni grammatik ma'no ifodalashning qolgan usullari, aftidan, morfologik kategoriyalarga nisbatan yirikroq kategoriyada morfologik shakllar bilan paradigma hosil qiladi. Til sathlararo uzluksiz bog'liklikni ta'minlovchi omil sifatida bu shakllar faqat morfologiyaning o'rganish ob'ekti bo'lolmaydi.

2. Morfologik kategoriya a'zolari lisoniy va nolisoniy munosabatlarni aks ettiradi, semantik-sintaktik vazifa bajaradi.

3. O'zbek tili morfologik tizimini ko'p a'zoli morfologik kategoriyalar tashkil etib, bir a'zoli kategoriyalar ham, kategoriyadan tashqari shakllar ham uchramaydi.

Aytilganlardan kelib chiqib, o'zbek tili morfologik tizimi mohiyatini lisoniy-nolisoniy munosabatlarni sintetik usul bilan aks ettirish va sintaktik-semantik vazifalar bajarish, deb ko'rsatish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. T. O'qituvchi, 1992. 136.
2. Abdurahmonov. O'zbek tili grammatikasi. T. O'qituvchi, 1996. - 248 b.
3. Abuzalova M. O'zbek tilida sodda gapning eng kichik qurilish qolipi va uning nutqda voqelanishi: Filol. fanlari nomzodi... dis.avtoref. T, 1994. - 21 b.
4. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. - T.: O'zbekiston, 1997. - 326 b.
5. Лингвистический энциклопедический словарь-М.:Сов.энс-я, 1990-683 с.
6. Navoiy Alisher. Lisonut tayr. -T.: Adabiyot va san'at, 1991. -255 s.
7. Nurmonov A. Gap haqidagi sintaktik nazariyalar. -T.: 1988. - 99 b.
8. Nurmonov A. va boshq. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. -T.: Fan, 1992. – 222 b.
9. Nurmonov A., Shahobiddinova Sh. Grammatik kategoriya muammosiga doir ayrim mulohazalar // O'zbek tili va adabiyoti. -1998. -N6. -B. 22-26.
10. Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiev A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi o'zbek adabiy tili. -T.: O'qituvchi, 1980. - 448 b.
11. G'ulomov A. O'zbek tilida ko'plik kategoriyasi. -T.: O'zdavnashr, 1944.56 b.
12. G'ulomov A, Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili.-T.:Fan,1987.-255 b.
13. Hojiyev A. Fe'l. -T.: Fan, 1973. -192 b.
14. Hojiyev A. Otning chegara formasi // O'zbek tili va adabiyoti. -1977. -N4. -B. 17-21.
15. Hojiyev A., Mahmudov N. Semantika va sintaktik pozitsiya // O'zbek tili va adabiyoti. - 1983. -N2. -B. 27-29.
16. Hojiyev A. Hozirgi o'zbek tilida forma yasalishi.-T.: O'qituvchi, 1979. -80 b.
17. Hozirgi zamon o'zbek tili. -T.: 1957. - 288 b.
18. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tili. -T.: Fan, 1966. - 3416.
19. O'zbek tili grammatikasi. I tom. -T.: Fan, 1975. -6 106.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдуазизов А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. Т. Ўқитувчи, 1992. 136.
2. Абдурахмонов. Ўзбек тили грамматикаси. Т. Ўқитувчи, 1996. - 248 б.
3. Абузалова М. Ўзбек тилида содда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи ва унинг нутқда воқеланиши: Филол. фанлари номзоди... дис.автореф. Т, 1994. - 21 б.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХИ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: Ўзбекистон, 1997. - 326 б.

5. Лингвистический энциклопедический словарь-М.:Сов.энс-я, 1990-683 с.
- 6.Навоий Алишер. Лисонут тайр. -Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. -255 с.
- 7.Нурмонов А. Гап ҳақидаги синтактик назариялар. -Т.: 1988. - 99 б.
8. Нурмонов А. ва бошқ. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. -Т.: Фан, 1992. – 222 б.
9. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш. Грамматик категория муаммосига доир айрим мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. -1998. -Н6. -Б. 22-26.
10. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Т.: Ўқитувчи, 1980. - 448 б.
11. Ғуломов А. Ўзбек тилида кўплик категорияси. -Т.: Ўздавнашр, 1944.56 б.
12. Ғуломов А, Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили.-Т.:Фан,1987.-255 б.
13. Ҳожиёв А. Феъл. -Т.: Фан, 1973. -192 б.
14. Ҳожиёв А. Отнинг чегара формаси // Ўзбек тили ва адабиёти. -1977. -Н4. -Б. 17-21.
15. Ҳожиёв А., Маҳмудов Н. Семантика ва синтактик позитсия // Ўзбек тили ва адабиёти. -1983. -Н2. -Б. 27-29.
16. Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясаиши.-Т.: Ўқитувчи, 1979. -80 б.
17. Ҳозирги замон ўзбек тили. -Т.: 1957. - 288 б.
18. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили. -Т.: Фан, 1966. - 341б.
19. Ўзбек тили грамматикаси. II том. -Т.: Фан, 1975. -6 106.